

הרב מאור קיים חומרא דאתי לידי קולא – אכילה 'לשיעורים' ביום הכיפורים

- הקדמה
- חומרא דאתי לידי קולא
- חלק א: יסוד דין חולה ביום הכיפורים
- אכילה או שתייה כלשהי אסורה מהתורה ביום הכיפורים
- אכילה ושתייה שחייבים עליהן כרת
- חולה שיש בו סכנה ביום הכיפורים
- לב יודע מרת נפשו
- קביעת הסכנה
- כשהסכנה אינה לפנינו
- בירור דעת ספר החינוך
- סיכום חלק א
- חלק ב: חידוש הרמב"ן - חולה שיכול, יאכל פחות מכשיעור
- אכילתו של חולה שיש בו סכנה
- אכילתו של עוברת שהריחה
- עוברת שהריחה מאכלים טמאים
- חידוש הרמב"ן - דין חולה כדן מעוברת שהריחה
- הרמב"ן חידש חומרא בחולה שיש בו סכנה המסייגים את חידושו של הרמב"ן
- ראשונים החולקים על הרמב"ן
- מהר"ש ומהרי"ל - לא נוהגים כרמב"ן
- הכרעת השולחן ערוך והתפשטות דבריו
- פשרתו של הט"ז
- אחרונים שלא קיבלו את דברי הרמב"ן ושו"ע
- קושיה מהלכות שבת
- גם למחמירים לאכול פחות מכשיעור, לא מדקדקים עד הסוף
- סיכום חלק ב
- חלק ג: הפיכת החומרא לקולא
- שלוש דרכי תיקון למצב היום
- סיכום

חידש הרמב"ן שחולה מסוכן צריך לאכול פחות מכשיעור ביום הכיפורים, וכך פסק השולחן ערוך במאמר זה מראה הרב מאור קיים שהלכה זו, שמקורה בחומרא לכתחילה, הפכה בדורנו להיות קולא שנוגדת את עיקר הדין בגין חומרא זו התפתחה טענה נפוצה שפחות מכשיעור אין בו איסור גמור, ולכן אפשר להדריך כל אחד שיש לו קושי, שיאכל 'לשיעורים' אך מוסכם להלכה שגם אכילה של פחות מכשיעור אסורה מהתורה ורק חולה שיש בו חשש סכנה מותר לו לאכול המאמר מציע לחזור וללמד שחומרת הרמב"ן היא רק לכתחילה כשאפשר, כשאינן שום חשש פיקוח נפש בנוסף, המאמר מביא דוגמאות למקרים שבהם צריך לחזור לעיקר הדין ולהורות לחולה לאכול או לשתות כרגיל

הרב מאור קיים חומרא דאתי לידי קולא - אכילה 'לשיעורים' ביום הכיפורים

הקדמה

חומרא דאתי לידי קולא

כתב הש"ך (קיצור בהנהגת הוראות איסור והיתר אות ט): "כשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר, אפילו בשל עכו"ם ואפילו במקום שאין הפסד, מפני שעל הרוב יש בו צד הקל במקום אחר מחמת שנאסר, והוי חומרא דאתי לידי קולא. ואף על פי שלפי הנראה לא יבוא מזה צד קולא - אסור, שאפשר שיתגלגל ויבוא קולא עד אחר מאה דברים".

מבאר הש"ך שאסור להחמיר ולאסור את המותר, גם כשעל פניו נראה שאין מחיר על קיום החומרא, משום שכנראה תגיע מכך קולא שלא כדין. ואף על פי שעכשיו לא רואים זאת, בפועל כשמחמירים שלא כדין, פעמים רבות מתגלגלת מכך קולא כנגד עיקר הדין.

במאמר זה ברצוני לטעון שברבות הדורות כך קרה בדין היתר אכילה או שתייה לחולה שיש בו סכנה ביום הכיפורים.

כפי שנבאר, מוסכם שהתורה אסרה כל אכילה או שתייה ביום הכיפורים, אפילו כלשהי. אמנם חולה שיש חשש שתפתח אצלו סכנת נפשות בעקבות הצום, מותר ומצווה עליו לאכול או לשתות ביום הכיפורים. במשנה ובגמרא לא נזכרו הגבלות על אכילתו, ובפשטות החולה צריך לאכול או לשתות את הכמות הנצרכת לו כדי לצאת מחשש הסכנה. אמנם חידש הרמב"ן, ובעקבותיו נמשכו השו"ע ואחרונים רבים, שלכתחילה יש להחמיר ולהורות לחולה שיש בו סכנה שיאכל פחות מ'כשיעור', דהיינו פחות משיעור שאם בריא היה אוכלו במזיד ביום הכיפורים היה חייב עליו כרת. ואף על פי שהרמב"ן וסיעתו מסכימים שגם אכילה פחות מ'כשיעור' אסורה מהתורה, ולכן גם מי שנצרך לאכול ביום הכיפורים בגלל חשש סכנה בהכרח עושה מעשה שהעושה אותו שלא בסכנה עובר על איסור תורה, לכתחילה יש להעדיף אכילה שלא חייבים עליה כרת על פני אכילה שיש בה כרת. על אף שמסיבות שונות היו ראשונים ואחרונים שחלקו על חידושו של הרמב"ן, בפועל ההוראה התקבלה, ובמיוחד בדורות האחרונים. כהמשך לזה כתב הר"ן, שגם מי שצריך לאכול יותר

משיעור 'כותבת הגסה' (תמר גדול), שהוא שיעור האכילה שעליו חייבים כרת ביום הכיפורים, יש לחלק את האכילה על ידי המתנה של זמן 'כדי אכילת פרס' בין אכילה לאכילה, ומתוך כך התחדשו דיונים וספקות רבים בשיעור זמן זה.

הרי שלמעשה, במשך כמה דורות מורים לכל חולה שיש בו חשש סכנה, להחמיר ולאכול פחות מ'כשיעור'. ועוד יותר בעשרות השנים האחרונות, שהרפואה התפתחה מאד ויחד עמה גם השאלות הרפואיות ומצבי הרפואה התפרטו – ההוראה המחמירה לאכול פחות מכשיעור נהייתה נפוצה ומקובלת בין השואלים והנשאלים. ומתוך הדקדוק הרב שכל חולה יאכל דווקא פחות מכשיעור, התפתחה עמדה שגויה בפני הבריות ובין אנשי הרפואה, שכביכול אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך; אולי איסורה מדרבנן, ואולי אפילו פחות מזה. ואם אכן אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך, הרי שכך יש להדריך כל חולה ביום הכיפורים, וכל אדם שמסופק לגבי מצבו. נמצא אם כן, שהוראה שהתחילה כחומרא, דהיינו להחמיר לאכול פחות מכשיעור במצב של פיקוח נפש, אף על פי שמעיקר הדין מותר לאכול כרגיל את הכמות הנצרכת כדי לצאת מחשש סכנה, עם השנים הפכה לקולא, שכביכול אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך, ואפשר להורות לכל חולה או מי שמסופק לגבי מצבו ש'ליתר ביטחון' יאכל פחות מכשיעור. ממש כדברי הש"ך.¹

1. דברי הש"ך הובאו בשיירי כנה"ג י"ד רמב, הגב"י סו; בית לחם יהודה שם ט; ערוה"ש סו, ועוד רבים. הש"ך סיים שם: "לפיכך, אם הוצרך לאסור מחמת ספק או מחמת חומרא, בזה שאין האיסור ברור כשמש, צריך המורה לומר שאין האיסור ברור, אלא שאנו מחויבים להחמיר. וכל שכן אם המורה מתייר בשעת הדחק וכיוצא בו, שיאמר לו כן". הוסיף שכנה"ג שם, שמכיוון שמעיקר הדין הדבר מותר, אם מורה ההוראה יאסור מבלי לסייג שמדובר בחומרא, במקרה אחר הוא עלול להורות להיתר, וזה יסתור את מה שכבר אסר ויחשדו בו: "ול"י נראה טעמא דמלתא, דלהיותו דבר המותר, אולי אחר זמן יתיר במקום אחר זה הדבר עצמו ולא יזכור שאסר כבר, ואיכא חשדא למורה".

מקור דברי הש"ך בירושלמי (תרומות ה, ג): "אמר רבי לעזר כשם שאסור לטהר את הטמא, כך אסור לטמא את הטהור" (ראו עליו תמר שם, שהביא מקורות נוספים מסדר הווידוי ביום הכיפורים). וכן ממה שאמר שמואל לנתן בר בא (ירושלמי ע"ז ב, ט): "לא ביש לי דאמרת על טהור טמא, אלא סופך דאמר על טמא טהור" (ע"י מה שהקשה מנחת יעקב עח, ב; וע"י גנזי חיים לר"ח פלאג"י מערכת אלף אות פ, ובמקורות שהפנה אליהם). ראו שאילת יעבץ (ב, קג) דברים נוקבים, והגדיר שהאוסר את המותר "עושה טפל עיקר ועיקר טפל".

לענ"ד יש חידוש בדברי הש"ך מעבר לירושלמי. בירושלמי מבואר שאדם שמחמיר שלא כדין עלול גם להקל שלא כדין. אבל הש"ך הוסיף: "ואף על פי שלפי הנראה לא יבוא מזה צד קולא – אסור, שאפשר שיתגלגל ויבוא קולא עד אחר מאה דברים". דהיינו ייתכן שמי שהחמיר השתדל להתבונן בדבר ולא ראה אפשרות להגיע לידי קולא שלא כדין, ואכן רק אחרי כמה דורות התפתחה הקולא, והמחמיר לא יכול היה להעלות על הדעת שכן יקרה. אעפ"כ מבאר הש"ך שכן עלול לקרות בפועל כשאוסרים את המותר.

חלק א: יסוד דין חולה ביום הכיפורים

אכילה או שתייה כלשהי אסורה מהתורה ביום הכיפורים

כל אכילה או שתייה ביום הכיפורים, אפילו כלשהו של מאכל או משקה – אסורות מהתורה. כך דעת רבי יוחנן בסוגיית 'חצי שיעור' (יומא עד, א): "חצי שיעור – רבי יוחנן אמר: אסור מן התורה, כיון דחזי לאיצטרופי – איסורא קא אכיל". כלומר, כיוון שאפילו מעט מאכל או משקה ראוי להצטרף לשיעור שחייבים עליו עונש, גם המעט הזה אסור מהתורה. כיוצא בזה ביאר רבנו חננאל: "דכיון דחזו לאיצטרפי – אכילה קרינא ביה". בהמשך הגמרא מתבאר שמקורו של רבי יוחנן ממה שנאמר (ויקרא ז, כג): "כָּל חֶלֶב" – "כלומר אפילו כלשהו" (רש"י)².

ואף שבגמרא שם מובאת דעתו של ריש לקיש שחצי שיעור אסור מדרבנן, בירושלמי תרומות (ו, א), מבואר שביום הכיפורים גם ריש לקיש מודה שחצי שיעור אסור מהתורה: "מודה רבי שמעון בן לקיש באיסורי הנייה, ומודה רבי שמעון בן לקיש ביום הכיפורים, ומודה רבי שמעון בן לקיש בעתיד להשלים".

ביאר הגר"א (שם) שהציווי ביום הכיפורים הוא להתענות, וכל אכילה מקילה במשהו על העינוי, לכן "מודה ריש לקיש דאף פחות מכשיעור אסור, דלא כתיב ביה 'אכילה' אלא 'עינוי', ובפחות מכשיעור נמי מיישב דעתו כל שהוא". וכ"כ ר"ש סירליאו ומהר"א פולדא.³

וכן פשוט בראשונים, שכל אכילה או שתייה ביום הכיפורים אסורה מהתורה, וכ"כ שולחן ערוך (או"ח תריב, ה): "הא דבעינן שיעור, היינו לחיוב כרת או חטאת, אבל איסורא איכא בכל שהוא". וביאר מגן אברהם א: "אבל איסורא איכא – מדאורייתא", וכ"כ באר היטב א, ומ"ב יא.

2. ביאר הריטב"א "ואף על גב דרבי יוחנן מְפָל חֶלֶב נפקא ליה כדאיאת בסמוך, מפרשינן לדידיה טעמא דקרא". כלומר מקור דין חצי שיעור מְפָל חֶלֶב, וסברת חזי לאיצטרופי באה לבאר את טעם הדין. גם בתוס' (יומא עד, א, 'כיון') כתבו שעיקר טעמו של רבי יוחנן מדרשת קָל חֶלֶב, ומסברת חזי לאיצטרופי למדנו שדרשת קָל חֶלֶב היא דרשה גמורה, ושדורשים 'קָל' לחצי שיעור ולא לדרשה אחרת. וכ"כ תוס' ישנים (שם 'רבי יוחנן') ותוס' -רא"ש. ויש ראשונים שעולה מהם שדין חצי שיעור לרבי יוחנן מבוסס על סברת חזי לאיצטרופי, כך עולה ממאירי וימא שם, ור"ן (על הרי"ף שבועות כא, א). על פי זה, דנו האחרונים אם חצי שיעור אסור מן התורה כשלא קיימת סברת חזי לאיצטרופי, כגון אכילת חצי שיעור סמוך לצאת יום הכיפורים (נו"ב או"ח תניינא נג; חת"ס ז, נב). או באיסור בל יראה ובל ימצא (שאגת אריה פא). לעוד נפקא מינות, עי' פמ"ג יו"ד סה, מ"ז ד; מנחת חינוך שסח, טז; שו"ת רע"א קמא סוף סימן קנד (ע"ע באו"ה שמ, א, 'על שתי').

3. ביתר ביאר כתב עלי תמר שם, שבאכילת 'ככותבת' שיעורו חז"ל שאדם מיישב את דעתו, ואילו בחצי שיעור "אף דלא מיתבא דעתיה, אבל על כל פנים אף בחצי שיעור מיקל מעליו העינוי, וכתוב תענו, עינוי גמור בחיוב, אלא דחיוב כרת הוא דווקא כשאין לו עינוי כלל דמיתבא דעתיה, דכתיב והנפש אשר לא תעונה בשלילה, שאין לה עינוי כלל". מהר"א פולדא הסיק שלדעת הבבלי, לריש לקיש חצי שיעור אסור מדרבנן גם ביום הכיפורים, ויש בכך מחלוקת בין הבבלי לירושלמי. עי' גליון הש"ס (תרומות נו, ב, 'ומודה רשב"ל') מה שהביא בשם יעב"ץ.

אכילה ושתייה שחייבים עליהן כרת

אף שכל אכילה או שתייה ביום הכיפורים אסורה מהתורה, אין חייבים בעונש כרת אלא על אכילה או שתייה 'כשיעור', כמבואר במשנה יומא (עג, ב): "האוכל ככותבת הגסה, כמוה וכגרעינתה, והשותה מלוא לוגמיו – חייב". וכ"כ שולחן ערוך (או"ח תריב, א): "האוכל ביום הכיפורים ככותבת הגסה – חייב, והוא פחות מכביצה מעט. ושיעור זה שוה לכל אדם, בין לננס בין לעוג מלך הבשן". ולגבי שתייה כתב שם ט: "השותה ביום הכיפורים מלא לוגמיו (פירוש: מלא פיו) – חייב, ומשערים בכל אדם לפי מה שהוא, הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו. ולא מלא לוגמיו ממש, אלא כדי שישלוקנו לצד אחד בפיו ויִראה כמלא לוגמיו, והוא פחות מרביעית באדם בינוני".

חיוב הכרת הוא רק אם אוכלים שיעור זה בתוך זמן מסוים, כמבואר בשו"ע (תריב, ג-ד): "אכל וחזר ואכל, אם יש מתחלת אכילה ראשונה עד סוף אכילה אחרונה כדי אכילת פרס – מצטרפין, ואם לאו – אין מצטרפין. שיעור אכילת פרס: יש אומרים ד' ביצים ויש אומרים ג' ביצים". ולגבי שתייה: "שתה מעט וחזר ושתה, אם יש מתחלת שתיה ראשונה עד סוף שתיה אחרונה כדי שתיית רביעית – מצטרפין לכשיעור, ואם לאו – אין מצטרפין. ויש אומרים ששיעור צירוף השתיית כדי אכילת פרס, כמו צירוף אכילות" (ראו פנה"ל ימים נוראים ח, ה, 7).

חולה שיש בו סכנה ביום הכיפורים

מכיוון שגם אכילה או שתייה כלשהי אסורה מהתורה ביום הכיפורים, גם חולה שאין בו סכנה אסור בה, ורק חולה שעלול להסתכן מחמת הצום, אוכל או שותה ביום הכיפורים.

דין זה, שאדם שעלול להסתכן מחמת הצום צריך לאכול ביום הכיפורים, למדנו במשנה ובגמרא ביומא דרך שלושה סוגי אנשים: חולה, מעוברת שהריחה מאכל, ומי שאחזו 'בולמוס'.

דין חולה מבואר במשנה יומא (פב, א): "חולה – מאכילין אותו על פי בקיאתו, ואם אין שם בקיאתו – מאכילין אותו על פי עצמו, עד שיאמר: די". ביאר רש"י: "על פי בקיאתו – אם יאמרו שני רופאים שהוא מסוכן אם אינו אוכל". ובגמרא שם (פג, א), מובאים מצבים שונים, כגון שהחולה ושני רופאים טוענים שהוא אינו צריך לאכול ביום הכיפורים, ומנגד יש שני רופאים שאומרים שהוא צריך לאכול, דינו שיאכל ביום הכיפורים, על אף שלפי רוב הדעות הוא אינו צריך לאכול. ומנמקת הגמרא: "ספק נפשות הוא", כלומר מקילים בספק נפשות גם נגד הרוב. הרי שמדובר רק על חולים שיסתכנו אם לא יאכלו.

דין מעוברת (אשה הרה) שהריחה מבואר גם הוא במשנה שם (פב, א): "עוברת שהריחה – מאכילין אותה עד שתשיב נפשה". ביאר רש"י: "עוברת שהריחה –

העובר מריח ריח תבשיל והוא מתאוה לו, ואם אינה אוכלת – שניהן מסוכנין".
הגמרא מתייחסת לתאוות המאכל של מעוברת כמסוכנת, ומציינת: "שאינן לך דבר
שעומד בפני פיקוח נפש, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים".
דין 'מי שאחזו בולמוס' מבואר במשנה שם (פג, א): "מי שאחזו בולמוס – מאכילין
אותו אפילו דברים טמאים, עד שיאורו עיניו". ביאר רש"י: "מי שאחזו בולמוס –
חולי האוחז מחמת רעבון, עיניו כהות והוא מסוכן למות, וכשמראיתו חוזרת –
בידוע שנתרפא".
הרי שרק כשיש חשש סכנת נפשות מותר לאכול או לשתות ביום הכיפורים.

לב יודע מרת נפשו

לא רק רופאים יכולים לקבוע סכנה ביום הכיפורים, אלא גם החולה עצמו, לפי
תחושתו, יכול לקבוע שהוא עלול להסתכן אם יצום, כמבואר בדברי רבי ינאי ביומא
פג, א: "חולה אומר: 'צריך' ורופא אומר: 'אינו צריך' – שומעין לחולה, מאי טעמא?
לב יודע מרת נפשו (משלי יד, ז)".
ולדעת מר בר רב אשי, אם החולה אומר שצריך, גם אם רופאים רבים אומרים
שאינו צריך, "מאכילים אותו על פי עצמו, שנאמר: לב יודע מרת נפשו".

קביעת הסכנה

באור זרוע (ב, רפ) מובאת מחלוקת ראשונים ביחס לקביעת הסכנה:
לדעת ר"י לא מספיק שהחולה ידרוש לאכול או לשתות, אלא הוא צריך לטעון
שאם לא יאכל הוא עלול להסתכן ולמות: "פירש רבינו יצחק בר שמואל, כל האי
'צריך' דמשנתינו, שנראה לו שימות אם לא יאכילוהו, וסבור להסתכן בכך... ואם
אומר החולה: לא אסתכן בכך למות אם לא אוכל – אסור להאכילו, ודכוותה בענין
חילול שבת... וכל הני דמיייתי בגמרא הם היו בקיאין ברפואות וידעו שיש סכנה בדבר,
כגון להדליק נר ושבירת הדלת לתינוק".
לעומת זאת, לדעת רבנו תם, כל עוד החולה מודע לכך שיום הכיפורים היום,
וטוען שהוא חייב לאכול – נותנים לו לאכול, גם אם החולה חושב שאין אצלו
חשש סכנה, משום שגם ספק פיקוח נפש מתיר אכילה ביום הכיפורים: "וכי חולים
נביאים הן או בקיאים הן?! אך כיון שידע החולה או החיה שהוא שבת או יום
הכיפורים, ואומר: 'צריך', ואינו יכול לסבול מחמת החולי – מאכילין אותו, אפילו
סבורים החולים שאינם מסוכנים. וכן האשה... ואף על פי שרוב חולים לחיים, הקילו
בפיקוחם מספק". והמשיך: "ודבר פשוט הוא, שאם שואל לאכול או לשתות שמתר
להאכילו ולהשקותו, כי חסרון האוכל מכאיב הלב, ומתוך כך היא מתעלפה ופעמים

אינו מתרפא... אפילו עומד וצווח שלא ימות, אלא כיון שאנו אומדים אותו שאינו יכול לסבול – מותר”.

וכן הרא”ש (יומא ח, יג), אחר שהביא את דעת ר”י (בשם התוספות), השיג: “ונראה לי דחומרא גדולה היא זאת בספק, דאין לך רופא שיאמר: אם לא יאכל, שמא ימות, אלא הרופא דרכו לומר: אם לא יאכל, אפשר שיכביד חליו ויסתכן”. וכ”כ הגה”מ (הל’ שביבת עשור ב, ה), מהר”ש (הלכות ומנהגי מהר”ש סי’ ריג), מהר”ל (הל’ יום כיפור ג, עמ’ שלד), ב”ח (תריח, א). וכ”כ למעשה בשו”ע (תריח, א).⁴

כשהסכנה אינה לפנינו

גם כשהסכנה אינה לפנינו, אבל אם לא יאכל יש חשש שתפתח אצלו סכנה, צריך לאכול ביום הכיפורים. וכ”כ הב”ח (תריח, א): “אפילו בחולה שאין בו סכנה, והוא צריך לאכול שלא יכבד עליו החולי ויסתכן, נמי מאכילין אותו”. וכ”כ פמ”ג תריח מ”ז א; חיי אדם קמה, כט; באו”ה תריח, א, ‘חולה’ (וכן הדין בשבת, שמחללים שבת עבור חשש סכנה עתידית, ראו הרחבות לפנה”ל שבת כז, ב, א).⁵

4. מחלוקת הראשונים מובאת גם בהגהות מרדכי שבת תסד, והגהות מיימוניות שביבת עשור ב, ה. ראו קרבן נתנאל יומא ח, מ, שביאר שתוס’ ישנים פג, א, ‘חולה’ סוברים כר”י.

5. חולה שרוצה להחמיר על עצמו לצום: כתב הרמב”ן (מלחמות ה’ סנהדרין יח, א, מדפי הרי”ף) לגבי חולה מסוכן שצריך לחלל עליו את השבת: “ולא שמענו מידת חסידות לחולה של סכנה שלא יחללו עליו את השבת, אלא המזרז משובח, והמונע עצמו מתחייב בנפשו”. וכ”כ הר”ן (יומא ג, ב, מדפי הרי”ף): “וכי חולה שיש בו סכנה, ואמר בקיאת לחלל עליו שבת, מידת חסידות לו שימנע עצמו? אינו אלא שופך דמים! והזריז הרי זה משובח, והנשאל מגונה והשואל שופך דמים, וכל שכן המונע עצמו שמתחייב בנפשו”. וכ”כ שו”ת הרדב”ז ד, סז (אלף קלט): “הרי זה חסיד שוטה, והאלוהים את דמו מידו יבקש, והתורה אמרה (ויקרא יח, ה): וְחַיִּי בָהֶם – ולא שימות בהם”. כיוצא בזה כתב הרמב”ם (הל’ שבת ב, ג): “ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר (ויקרא יח, ה): אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אִתֶּם הָאֲדָם וְחַיִּי בָהֶם – ולא שימות בהם. הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא חיים וחסד ושולם בעולם. ואלו המינים שאומרים שזה חילול שבת ואסור, עליהן הכתוב אומר (יחזקאל כ, כה): וְגַם אֲנִי נִתְתִּי לָהֶם חֻקִּים לֹא טוֹבִים וּמְשֻׁפְטִים לֹא יִחִיו בָּהֶם”.

ופשוט שהוא הדין לגבי חולה מסוכן ביום הכיפורים. וכ”כ באיסור והיתר הארוך (ס, ח): “ואם החולה עצמו רוצה להחמיר עליו, אחרי שידוע שצריך לכו, עליו נאמר: וְאָף אֶת דְּמָכֶם לְנַפְשֵׁיכֶם אֲדַרְשׁ (בראשית ט, ה), וְאֵל תְּהִי צַדִּיק הַרְבֵּה (קהלת ז, טז)... ואפילו על השואל אמרו רז”ל (יומא פד, ב) ששופך דמו, והרי אפילו ספק נפשיות דוחה שבת, וכל שכן יום הכיפורים”. וכ”כ בשו”ת הרדב”ז ג, תתפה (תמד). וכ”כ רוב ככל הפוסקים, ומהם: שועה”ר תריח, יא-יב; מחזיק ברכה א; דעת תורה א; רוח חיים (פלאג’י) א; מ”ב ה; כה”ח יג; יחווה דעת א, סא; ציץ אליעזר ח”ח טו, ג; ח”י כה, יד; שש”כ לט, ב. ובערוך השולחן תריח, ד, כתב ביתר חריפות: “ואסור להחמיר בעניין זה, וחולה שצריך לאכול ואינו רוצה – מאכילין אותו בעל כרחו, ומייסרין אותו בדברים שהוא מחוייב על פי התורה לאכול, ואם לא יאכל ימות – הוי כמאבד עצמו לדעת, ואין לו חלק לעולם הבא”.

אמנם יש מתירים לחולה מסוכן להחמיר ולצום, ואף כתבו שיש בזה מעלה מסוימת, כ”כ ר”ש קלוגר (האלף לך שלמה שנא): “בחשש ספק סכנה, אם מותר לאדם להחמיר על עצמו ולהתענות: בדאורייתא, כגון ביום הכיפורים – מותר להחמיר על עצמו, ולאדם חשוב ראוי להחמיר על עצמו... אבל בדרבנן (כגון תשעה באב), אסור להחמיר על עצמו בחשש ספק סכנה”. ור”י עמדין (לחם שמים ברכות א, ד) כתב: “דבודאי היכא דשייכא

בירור דעת ספר החינוך

עד כה למדנו שרק חולה שיש בו חשש סכנה מותר לאכול ביום הכיפורים, משום שגם אכילה או שתייה פחות מכשיעור אסורה מהתורה. אמנם מדברי ספר החינוך שיג, נראה לכאורה אחרת: "מי שהוא חולה, אף על פי שאין בו סכנה גמורה, אם יהיה חלוש הרבה – ראוי להאכילו ולהשקותו מעט מעט, כשיעור שאמרנו". משמע שהתיר לחולה שאין בו סכנה לאכול פחות מכשיעור ביום הכיפורים. וכך נטה בשו"ת הרב"ז א, יא, לבאר את דעת החינוך, לפיה יש "לחלק בין כשיעור – דאין מאכילין אלא במקום סכנה", לעומת "פחות מכשיעור – מאכילין אף על פי שאין סכנה". וביארו על פי סברת החכם צבי (סי' פו) שחצי שיעור אסור משום 'אחשביה', ולכן "נראה דדוקא אדם בריא האוכל חצי שיעור, הוה כעושה מעשה שמראה בו שמחשיבו, שהרי

חומרא – שרי אפילו לאסתכוני עליה, ומידת חסידות היא, אע"פ שאינה חובה על כל אדם. כדמוכח בגמרא דפרק עושין פסין (עירובין כא, ב), מעובדא דרבי עקיבא בבית האסורין, שאמר: מוטב ימות מיתת עצמו ואל יעבור על דברי חבירו. ובזה יישבתי מה ששמעתי מתמיהים על שנמצא בתשובת רקנטי משם ריב"א ז"ל, שהחמיר על עצמו בבעיית דספק נפשות לענין איסור אכילה ביום הכיפורים דבכרת, דאע"ג דקיימא לו: ספק נפשות להקל, היינו מדינא, מכל מקום אינה משנת חסידים. וקל וחומר מנטילת ידיים, שהיא של סופרים, אף כי יום הכיפורים איסור כרת" (ראו הרחבות לפנה"ל ימים נוראים ח, ג, ה, על מעשה הריב"א, ובמה שזכיתי לבאר שם. וכן שם ג, ז, ביחס לחומרא להסתכן במצב של קידוש השם). רשז"א (הובא בשש"כ לט, הערה ד) ביאר דעה זו, שמדובר דווקא כשהסכנה רחוקה: "אפשר דבכהאי גוונא שזה רק חשש של מיעוט שאינו מצוי (כי אם זה מצוי, אין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב), מותר שפיר להחמיר ולצום ולסמוך, דשומר מצוה לא ידע דְּבָרָה רַע (קהלת ח, ה), ולא חשיב כשכח היזיקא, כיון שזה רק מיעוט". עי' שו"ת אבני נזר חו"מ קצג; אסיא מט-נ, מאמרו של הרב ד"ר אליעזר בן שלמה: 'הימנעות מטיפול רפואי מתוך צדקות'.

להלכה, אסור לחולה מסוכן להחמיר על עצמו ולצום ביום הכיפורים, וכדעת רוב רובם של הפוסקים. וכך פסק מו"ר הרב אליעזר מלמד בפנה"ל ימים נוראים ח, ג. בהלכה ו שם, כתב: "אם ההוראה הרפואית היא לשתות ולאכול, צריך החולה לשתות ולאכול בשמחה, מפני שבשמירתו על נפשו הוא מקיים את מצוות בוראו. ובזכות קיום המצווה יש לקוות שיזכה להאריך ימים. וגדולי ישראל נהגו להזהיר את החולים על כך, וכשידעו על חולה שיש חשש שיחמיר על עצמו ויסתכן בנפשו, היו הולכים אצלו ביום הכיפורים כדי לשדלו לשתות ולאכול". ראו עוד שו"ת פרי השדה ב, ס; ציץ אליעזר ח"י כה, יד.

כאן המקום להזכיר את מנהגו של רשז"א. בהליכות שלמה (ו, הערה 5) מובא כיצד נהג רשז"א לגבי חולים מסוכנים שליבם נוקפם מלאכול ביום הכיפורים: "חולה שאמר לו הרופא לאכול כדרכו, היה רבנו מזהיר לקיים הוראתו ולא להחמיר כלל. ומציעותו עד אחרית ימיו היה רגיל לבקר בעצמו בערב יום הכיפורים ובימים הסמוכים לו, בבתי מיודעיו שהיו חולים או חלשים, להורותם את המעשה אשר יעשון (וטרח במדידת והכנת הכלים למי שהוצרך לדקדק בשיעורים), ובפרט נתן דעתו וליבו במידה יתירה לשדל את כל אחד ואחד, בדברים המתאימים לפי רוחו ותכונות נפשו, לשמור פקודת הרופאים. וכשהבחין שהקושי אצל החולה הוא מפני שהדבר מורה על גודל הסכנה בה הוא שרוי, היה אומר: רבים לא התענו ביום הכיפורים שנים רבות מפני סיבה בריאותית, והאריכו ימים בטוב. וכשהבחין שהקושי הוא רגשי, מפני עצם הדבר שלא יתענה ביום הכיפורים, היה מדבר על לב החולה, שעלינו להרגיש כי גם מצות התורה של וְחִי בָהֶם (ויקרא יח, ה) – גם היא מצוה יקרה וחשובה עד מאד. וסיפרו פעם לפניו בשם רופא מומחה וידוע שביקר אצל שניים מגדולי ישראל לפני יום הכיפורים, ולאחר בדיקתם חיווה דעתו שאין להם להתענות ביוה"כ, והאחד בכה מגודל צערו על כך, ואילו השני אמר תיכף ומיד בשלוות הנפש: מי שאמר להתענות ביום הכיפורים הוא צווה להימנע מכך בכגון דא. ואמר רבנו שהדרך השנית היא היא הדעה הישרה והנכונה שיבור לו האדם".

אחשביה באכילתו, ולהכי אסור מהתורה. מה שאין כן בחולה שאין בו סכנה, האוכל פחות מכשיעור משום שהוא חלש הרבה, ודאי דאינו מראה באכילתו זאת כעושה מעשה שמחשיבו, שהרי אינו אוכל חצי שיעור זה לתיאבון, אלא מחלתו דוחקתו, וההכרח יאלצהו לאכול על כל פנים חצי שיעור" (עי' שו"ת דברי יציב או"ח רסג, י).⁶

אמנם רבים כתבו שלא ייתכן שלדעת החינוך חולה שאין בו סכנה מותר לאכול פחות מכשיעור ביום הכיפורים, כי לא מציינו שום היתר לחולה שאין בו סכנה לאכול ביום הכיפורים. ואכן, במנחת חינוך (שיג, ח), תמה על המשתמע מלשון החינוך, וביאר שדעתו כשאר הפוסקים: "נראה מדברי הרב המחבר דיש חילוק בין כשיעור, דאין מאכילין אלא במקום סכנה, ופחות משיעור – מאכילין אף במקום שאין סכנה. ובאמת לא ראיתי חילוק זה בשום מקום, דודאי אין שום איסור תורה הותר באין סכנה... וכאן לא אמרו הפוסקים דבר זה אלא באופן זה שיש סכנה, ויכול לצאת מידי סכנה בפחות משיעור... אבל במקום שאין סכנה – כמו שאסור לאכול שיעור, כן אסור לאכול חצי שיעור, דחצי שיעור אסור מהתורה, וזה פשוט. ואפשר להעמיס כן בלשון הרב המחבר, אלא שדבריו מגומגמים קצת".

ויש שביארו את החינוך בדרכים אחרות, אך המוסכם על כל אלו הוא שהחינוך לא התיר לחולה שאין בו סכנה לאכול ביום הכיפורים. בשדי חמד (אס"ד מערכת יוה"כ ג, ג), ביאר: "אפשר לפרש דלא אמר הרב החינוך אלא בכשיש לחוש שמרוב החולשה יבוא לידי סכנה, ומה שכתב אין בו סכנה גמורה, רצונו לומר שאין בו סכנה בבידור, אבל יש בו חשש סכנה, משום הכי שרינן ליה. אבל אם הוא ודאי אין בו סכנה, גם הוא מודה דאסור" (והוסיף שאף אם נבאר שלחינוך מותר לחולה שאין בו סכנה לאכול פחות מכשיעור ביום הכיפורים, ודאי שהלכה כדעת רוב רובם של הפוסקים, ולא כחינוך). וכן בציץ אליעזר (ה"י כה, טו) העלה ביאור כיוצא בזה: "ויכולנו לפרש שכוונת החינוך היא כנ"ל, בהיכא דאם לא נאכילו כעת פחות מכשיעור כשאין עוד סכנה, ייחלש על ידי כך הרבה ויצרכו להאכילו כשיעור, וזהו שכותב בלשון עתיד: יהיה חלוש הרבה" (עי' משנה הלכות יג, פט).

כיוצא בזה כתב בחידושי רי"ז הלוי (שביתת עשור ב, ח), שהחינוך עוסק בחולי שאין בו סכנה גמורה, אבל עלולה להתפתח סכנה ממניעת האכילה: "נראה פשוט

6. ייתכן שמקור שיטה זו מדרשות מהר"ח אור זרוע סי' לד, בשם מהר"ם, ששמע ממנו שפחות מכשיעור אינו איסור דאורייתא: "מהר"ם כתב שאכילתו (לעובר שהריחה) פחות מ'ככותבת', שהוא איסור דאורייתא, וימתינו בכדי אכילת פרס וישקוה פחות מ'מלא לוגמא' וימתינו בכדי אכילת פרס אם אפשר בכך, שלא לעבור איסורא דאורייתא". ראו עוד דרכי תשובה (יו"ד קנה, יח), בשם חכמת שלמה, שמוותר לחולה שאין בו סכנה להתרפא באיסור דאורייתא פחות מכשיעור. וכן עי' האלף לך שלמה יו"ד רב, וציץ אליעזר ו, טז.

עוד יש לציין, שלמהר"ם חלאוה (פסחים מד, ב, 'ולרבי עקיבא') לרבי יוחנן דוקא חצי שיעור אסור, אבל פחות מחצי שיעור אינו איסור תורה. אולם לדעת רוב רובם של הפוסקים 'חצי שיעור' היינו כלשהו, וביניהם: תוספת יום הכיפורים עג, א, 'חצי'; עמודי שלמה למהרש"ל ל"ת סט; לבוש תריב, ה; מ"א א, ועוד רבים.

שגם החינוך קמירי באופן שיש סכנה בדבר אם לא יאכל... רק אם החולי עצמו אין בו סכנה גמורה, אלא הוא חלוש הרבה, שמניעת האכילה תוכל להביאו לידי סכנה – אז הוא דמאכילין אותו רק פחות פחות מכשיעור, למנוע הסכנה הבאה ממניעת האכילה" (ואם היתה סכנה גמורה, לדעתו ולדעת אביו יש לחולה לאכול כרגיל ולא פחות מכשיעור, ראו להלן סוף חלק ב).

בשו"ת צמח צדק (או"ח סב), ביאר שמה שהתיר החינוך הוא במצב שאין חולה או רופא שאומר שצריך לאכול, אבל בפועל אנו מסופקים וחוששים שאולי החולה יסתכן: "וצ"ל דהחינוך נמי אין כוונתו להתיר בדליכא חשש סכנה כלל, אלא שאין בו סכנה גמורה, ר"ל שעכשיו אין בו סכנה, וגם אין כאן רופא שאומר שאם יתענה – יסתכן... וגם מיירי שהחולה עצמו ג"כ אינו אומר שהוא צריך לאכול, אלא דאנחנו מסתפקים בזה... משום ספק שלנו שמא על ידי התענית יסתכן, קשה להתיר להאכילו כשיעור, אם לא על ידי ספיקו של רופא. ולכן לענין פחות מכשיעור היקל החינוך לסמוך אפילו אספיקא דידן".

וכן כתבו פוסקים נוספים, שלא התירו חצי שיעור של איסור עבור חולה שאין בו סכנה. כ"כ משנה למלך (הלי יסודי התורה ה, ח), פרי חדש (או"ח תסו), וכן בשדי חמד הנ"ל בשם פוסקים נוספים. וכ"כ לענין יום הכיפורים במטה אפרים תריח, ז; שש"כ לט, כט (להרחבה בדעת החינוך, ראו שו"ת בית יצחק יו"ד א, עב, ה; ז, ט; יבי"א ח"ב יו"ד יב, ד; להורות נתן ח"ה כה, יט; בעקבות המחבר ח"ב סי' כ).

סיכום חלק א

לסיכום, למדנו שלושה יסודות: א' כל אכילה או שתייה ביום הכיפורים, אפילו כלשהי, אסורה מהתורה. ב' חולה שיש בו סכנה, אפילו סכנה רחוקה, ואפילו אינה לפנינו אבל מחמת הצום היא עלולה להגיע, רשאי לאכול ביום הכיפורים. אך חולה שאין בו סכנה – חובה עליו לצום ביום הכיפורים, והקושי של הצום אינו מתיר איסור דאורייתא של אכילה או שתייה ביום הכיפורים. ועל אף שיש שרצו לומר שספר החינוך התיר לחולה שאין בו סכנה לאכול ביום הכיפורים, נדחו דבריהם על ידי כמעט כל הפוסקים. ג' גם חולה שטוען שהוא חייב לאכול או לשנות ביום הכיפורים – נותנים לו, על אף שהרופאים סבורים שאין אצלו סכנה, כי לפעמים החולה מבין טוב יותר מה קורה בגופו, ומכלל ספק לא יצאנו. עד כה לא ראינו הגבלה באכילתו של חולה שיש בו סכנה ביום הכיפורים.

חלק ב: חידוש הרמב"ן – חולה שיכול, יאכל פחות מכשיעור

אכילתו של חולה שיש בו סכנה

כפי שלמדנו, חולה שיש בו סכנה צריך לאכול או לשנות ביום הכיפורים. אמנם אכילתו

ושתייתו צריכות להיות לפי הנצרך לו, משום שלאחר שיצא מחשש סכנה, אסור לו לאכול או לשתות עוד, כמבואר במשנה יומא (פב, א): "עוברת שהריחה – מאכילים אותה **עד שתשיב נפשה**". ובמשנה שם (פג, א): "מי שאחזו בולמוס – מאכילין אותו אפילו דברים טמאים, **עד שיאורו עיניו**". כ"כ הרשב"א (קידושין כא, ב): "ולא דמיא אלא למי שאחזו בולמוס, שמאכילין אותו עד שיאורו עיניו, ומשם ואילך באיסוריה קאי". וכן הביא רבנו מנוח (הל' שבייתת עשור ב, ה) בשם 'פסקים': "וכתוב בפסקים: חולה ביום הכפורים, שיאמר הוא או רופא שצריך לאכול – מאכילין אותו עד כדי הצורך. אבל אם די לו בגרוגרת אחת או בחתיכת לחם שיוכל להמתין עד שתחשך באותה אכילה – אין לו לאכול יותר. ואין אומר: כיון שהותר היום באכילה, יאכל כמה שירצה כדי שבעו, וכן בשתיה. אלא אוכל מעט ושותה מעט כדי יישוב דעתו לפי הצורך, שיוכל לעמוד באותה אכילה או שתיה עד הערב בלא סכנה, ואין לאכול ולשתות יותר, ע"כ". הרי שאסור לחולה לאכול או לשתות יותר ממה שנצרך כדי לצאת מחשש הסכנה. אמנם כל עוד הוא עוסק באכילת הכמות הנצרכת לו כדי לצאת מחשש הסכנה, לא מצאנו הגבלות על אכילתו. ואכן, במסכת יומא לא מובא שחולה מסוכן צריך לאכול פחות משיעור 'כותבת הגסה' או לשתות פחות מ'מלוא לוגמיו'. יתרה מכך, רבנו מנוח עצמו, בתמיהתו על מה שהביא בשם 'פסקים', כתב שהדבר תלוי בדעתו של החולה כמה צריך לאכול: "ותימה הוא, דהא בגמרא (פב, א) אמרינן: 'עד שיאמר די', דמשמע שמאכילין אותו כדי שבעו, שאין באכילתו אומדן דעת אלא הכל תלוי בו". וביאר שבשונה משבת, שאחרים מחללים עבורו, כאן כשהוא בעצמו אוכל, "ולב יודע מרת נפשו – אוכל כדי שבעו".⁷

7. הרבה אחרונים כתבו כדברי הרשב"א וה'פסקים' שמובא ברבנו מנוח הנ"ל, שלאחר שיצא החולה מכלל סכנה, חובה עליו לקיים את מצוות העינוי ככל אדם, ואסור לו להמשיך לאכול ולשתות. וכ"כ מנחת חינוך (שיג, יח): "ואפילו אם חולה שיש בו סכנה, דמותר לאכול, מכל מקום אם אוכל בשעה שאינו צריך – בודאי חייב, רק בזמן שצריך מותר". וכ"כ ערך השולחן (תריח, ב), מהרש"ג (ב, נג), שואל ומשיב (רביעאה א, כ), שדי חמד (אס"ד מערכת יוה"כ ג, ו), מהרש"ם (ח"ד קמה, ג), באו"ה (תריח, ח, 'זאם'), חזו"ע (עמ' של-שלג, הערה מ). אמנם יש שנטו לומר שאחר שהחולה המסוכן אכל או שתה ביום הכיפורים, אין עליו עוד חובה מהתורה להתענות, עיין שו"ת שם משמעון או"ח כ, אך כתב: "ומכל מקום הא ודאי פשיטא לי, שאף לפי אותן הדעות שמשאכל תו אין עליו חיוב להתענות, מכל מקום ודאי שאין לו לאכול על כל פנים מדרבנן, או מדברי קבלה, מצד שלא יהיה כל העולם רעבין ומעוניין והוא שבע, וכמ"ש בפ"ק דתענית יא: בזמן שהצבור שרוי בצער, אל יאמר אדם: אלך לביתי ואוכל ואשתה וכו' עיין שם". ולכן נטה בשו"ת הרב"ז יא, שאין מצוות עינוי מהתורה אחר שאכל. ועי' ציץ אליעזר ו, יב; חזו"ע עמ' שלג-שלג.

בשו"ת בנין ציון (א, לד) נשאל: "חולה שיש בו סכנה, שעל פי הרופאים צריך לאכול ולשתות ביום הכיפורים יותר מכשיעור, אם צריך לשער בכל אכילה ושתייה אם יש סכנה כשלא יאכל וישתה, או אם נאמר דמצוות תענוי א"ת נפשתיכם (ויקרא טז, כט) היא למערב ועד ערב, וכיון דלא יכול לקיים מצווה זו מפני הסכנה, שוב אין קפידא אם יאכל וישתה באותו יום גם בלא סכנה". והראה פנים לכאן ולכאן מכמה גמרות, ולבסוף העלה מכריתות (יח, ב), ותוס' שם ('הא'), שגם אם אכל ביום הכיפורים בהיתר, אם יצא מכלל סכנה – יש חיוב כרת על אכילתו השנייה. והסיק להלכה: "ולכן צריך לשער באכילת חולה ביום הכיפורים שלא להאכילו, בין כשיעור

אכילתה של עוברה שהריחה

על אף שכאמור לא מצאנו הגבלה על אכילתו של חולה כל עוד יש חשש סכנה, לגבי מעוברת שהריחה למדנו שיש הגבלה. בברייתא יומא (פב, א): "עוברה שהריחה בשר קודש או בשר חזיר – תוחבין לה כוש ברוטב, ומניחין לה על פיה. אם נתיישרה דעתה – מוטב, ואם לאו – מאכילין אותה רוטב עצמה, ואם נתיישרה דעתה – מוטב, ואם לאו – מאכילין אותה שומן עצמו, שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים". הרי שעוברה שהריחה, לא מאכילים אותה כרגיל, אלא מתחילים בדברים קלים יותר, ורק אם לא התיישרה דעתה מאכלים אותה "שומן עצמו".

ביאר הרמב"ן את השוני בין חולה למעוברת (תורת האדם שער המיחוש, ענין הסכנה אות ד): "ומסתברא דהני מילי עוברה, שאין לנו אומד בישוב דעתה – פעמים מתיישר בטעם הרוטב, ופעמים ברוטב, ופעמים שצריכה לשומן עצמו. אבל חולה, שמאכילין אותו על פי בקיאים – מאכילין אותו בתחילתו דבר הצריך לו וכדי הצריך לו כמו שאמרו רופאים, ואין מדקדקים עליו להאכילו הקל הקל"⁸.

כלומר, חולה שרופאים בדקו אותו ואמרו שהוא נצרך לאכול ביום הכיפורים, מאכילים אותו כפי מידת צורכו, ולא מדקדקים להאכילו בהדרגה או פחות מכשיעור, משום שברור שחסרון האוכל או השתייה הוא זה שעלול לסכנו. אבל מעוברת שהריחה מצבה עמום יותר, "שאינ לנו אומד בישוב דעתה", שהרי גם מעוברות ומיניקות חייבות לצום ביום הכיפורים, וממילא לא ברור לנו מה בדיוק גורם הסכנה ב'מעוברת שהריחה' וייתכן שעיקר הקושי הוא פסיכולוגי-נפשי, ולכן הורו חכמים להאכילה בהדרגה.

וכ"כ ר"ן (יומא ג, ב, מדפי הרי"ף, 'גמ' תוחבין לה'), ואו"ה הארוך (ס, ה). מה שכתוב שם 'רמב"ם', צ"ל רמב"ן, וכבר עמדו על כך בהוצאת 'המאור'.

שיש בו איסור כרת, בין פחות מכשיעור, שעל כל פנים אסור מן התורה, רק מה שמספיק להוציא מספק נפשות, וקשה מאד לשער כן בכל אכילה ושתייה שיותן לחולה. ותמהתי, שלא ראיתי לאחד מן הפוסקים – ראשונים ואחרונים – שהעיר על זה במה שנוגע לאיסור חמור דכרת, וצריך זהירות ובקיאות יותר מעיקר היתר אכילה, שלזה יספיקו דברי הרופא שצריך להאכילו דרך כלל, אבל בענין זה צריך לשער דרך פרט בכל אכילה ואכילה". הרי שלבנין ציון, כל מה שהותר הוא בדיוק לפי הנצרך להצלת הנפש מסכנה, ומעבר לזה אסור מהתורה, ולכן תמה מדוע לא הזכירו זאת הפוסקים. בפניני הלכה (ימים נוראים ח, 6), השיב מו"ר הרב אליעזר מלמד לתמיהת הבנין ציון: "ויש לומר, שקשה לקבוע כמה בדיוק צריך החולה לשתות ולאכול, וכדי לצאת מהספק, יש להתיר לו לשתות ולאכול כפי שיצטרך. וכפי שנפסק לגבי שבת, שמטפלים בחולה כדרך שמטפלים בו בחול (שו"ע או"ח שכת, ד)". ובדומה למה שלמדנו למעלה בדברי רבנו מנחם.

8. ויש גורסים "להאכילו אלא הקל הקל" (ראו תורת האדם מהדו' מוסד הרב קוק אות ד, עמ' לא, הערה 72). ובכל אופן, זו אותה משמעות, שכל מה שלמדנו לגבי חולה הוא שצריך למעט בחומרת סוג האיסור שנתונים לו לאכול, שאם יש איסור קל יותר מביאים לו אותו תחילה. אבל בתוך אכילת האיסור לא מצינו הגבלה.

עוברה שהריחה מאכלים טמאים

יתרה מכך למדנו בגמרא כריתות (יג, א), שם מובאת ברייתא העוסקת באכילת מאכלים טמאים,⁹ שמי שאכל כזית ממאכל טמא בזמן 'כדי אכילת פרס' – נטמא. ובהמשך מובא ש"התירו לה לעוברה לאכול פחות מכשיעור מפני הסכנה". דהיינו התירו לעוברה שהריחה, שעלולה להסתכן מתאוות המאכל, לאכול פחות מכשיעור ממאכלים טמאים. שואלת הגמ': "מפני הסכנה? אפילו טובא נמי תיכול!", לכאורה אם היא בסכנה, היא יכולה לאכול כמה שהיא צריכה! משיבה הגמ': "אמר רב פפא: הכי קתני – התירו לה לעוברה פחות מכשיעור אפילו טובא, מפני הסכנה". כלומר גם במצב של סכנה, התירו לה לאכול פעמים רבות בכל פעם פחות מכשיעור כפי צורכה, עד שתצא מחשש הסכנה.

מגמרא זו למד בה"ג גם לגבי מעוברת שהריחה ביום הכיפורים (בה"ג הל' יום הכיפורים, הוצאת מקיצי נרדמים, עמ' 324-323): "אמר מר: התירו לה לעוברה לאכול פחות מכשיעור מפני הסכנה.. פחות פחות מכשיעור, ואפילו טובא". וכ"כ בעל העיטור (עשרת הדיברות הל' יום הכיפורים דף קה, טור ב) משמו: "עוברה שהריחה ריח – מאכילין אותה עד שתשוב נפשה... כתב בעל הלכות: פחות מכשיעור היבין לה". וכ"כ הסמ"ג (לאוין טו) בשם בה"ג: "ומסקינן התם (כלומר בספר בה"ג, מ"ק) שמאכילין אותה פחות פחות מכשיעור, עד שיהא לה די".

וכ"כ רמב"ן (תורת האדם שער המיחוש, ענין הסכנה אות ד) בשם בה"ג: "וגרסינן בכריתות בפרק אמרו לו (יג, א): התירו לה לעוברה לאכול פחות מכשיעור מפני הסכנה, ואקשינן: מפני הסכנה? אפילו טובא נמי תיכול! אמר רב פפא: הכי קתני – התירו לה לעוברה לאכול פחות פחות מכשיעור ואפילו טובא, מפני הסכנה. כלומר שאפילו צריכה לכשעור, מאכילין אותה פחות פחות, כדי שלא יצטרף כזית בכדי אכילת פרס, וכן פסק בעל ההלכות".

לדעה זו, דינה של מעוברת שהריחה שונה מדינו של חולה. בה"ג, עיטור וסמ"ג מפרטים גם את דינו של חולה ביום הכיפורים, ולא מביאים סייג של אכילה פחות מכשיעור כפי שעשו במעוברת. יתרה מכך, סיים העיטור: "ועוברה שהריחה, משאמרה: 'צריכה אני' – תוחבין לה פְּחֹלָה, וכן הלכתא". כלומר, אם מעוברת אמרה: 'צריכה אני' – נותנים לה כל מה שהיא צריכה "כחולה". והרי ברור שלחולה נותנים כפי הנצרך, בלי הגבלה של פחות מכשיעור.¹⁰

9. בפשוט מדובר על מאכלים טמאים, אך יש אומרים שהכוונה לאכילת חולין טהורים בטומאת הגוף או לאכילת איסור, ראו תורת האדם שם מהדו' יוז'וק, אות ז, עמ' טו הערה 44; גמ' כריתות שם מהדו' שוטנשטיין הערות 14 ו-22.

10. הנצי"ב (העמק שאלה קסז, יז, עמ' שז) העלה ביאור לבה"ג, לפיו דווקא במעוברת צריך להחמיר לאכול פחות מכשיעור, כי לא מחללים יום הכיפורים בשביל ספק סכנה לעובר: "ודוקא בעוברה למד בה"ג מסוגיה

חידוש הרמב"ן – דין חולה כדין מעוברת שהריחה

על פי פסקו של בה"ג בדין מעוברת שהריחה, חידש הרמב"ן (תורת האדם שם) שביום הכיפורים גם חולה מסוכן צריך לאכול פחות מכשיעור, כדי להימנע מאכילה בשיעור שחייבים עליו כרת: "ונראה שאף בחולה עושין כן, כדי להקל עליו מאיסורי כרת ומכות, לאיסור בלחוד".

וכן כתבו כמה ראשונים אחרי הרמב"ן: ארחות חיים (הל' יום הכיפורים יב-יג): "ונראה שאף בחולה עושין כן – להקל מאיסור כרת נותנין לו פחות מכשיעור"; רבנו ירוחם (תולדות או"ח ז, ב, בשם הרמב"ן. ובנתיב כז, א, פירט דינה של מעוברת שהריחה); אהל מועד (שער ראש השנה ויום הכיפורים ד, א, בשם הרמב"ן); שלט"ג (החדש, על מרדכי יומא מהדו' מכון ירושלים, עמ' תג, סעיף יב) ושו"ת הרשב"ש (סי' צ).

וכ"כ הטור (תריח, ז): "לא שנא עוברת שהריחה או חולה שמאכילין אותו, אם ספיק להם שיתנו לו מעט מעט פחות מכשיעור בהפסק, כדי שלא יצטרף 'ככותבת' בכדי אכילת פרס – נותנין להם מעט מעט כדי להקל האיסור מעליהן. אבל אם רואין שצריכין לכשיעור ביחד – יתנו להן מיד".

וכ"כ ר"ן (ג, א, מדפי הרי"ף, 'מתני בפירקין'): "והסכימו רבותינו האחרונים (הרמב"ן ודעימיה, מ"ק) שאפילו בחולה מסוכן עושין כן, להקל מעליו איסור כרת ומלקות לאיסור בלבד".

וכ"כ מגיד משנה (שביתת עשור ב, ה, 'ואם נחלקו'): "וכתבו מן האחרונים ז"ל: כשמאכילין את החולה – מאכילין אותו פחות פחות מכשיעור בכדי אכילת פרס, כדי להקל עליו, אא"כ אמדוהו שהוא צריך כשיעור בכדי אכילת פרס, ונראין הדברים. וכן מוכיח בכריתות (דף י"ג) פרק אמרו לו".¹¹

אולם, כל זה כשברור שאין באכילה של פחות מכשיעור סכנה, אך אם יש בכך

דכריתות שנותנין לה פחות פחות מכשיעור, דשמא תשיב נפשה בכך, ואין מחללין יוה"כ בשביל ספק עובר. מה שאין כן חולה, דהזריז הרי זה משובח, וכיון שאמדוהו לאכילת שיעור – הזריז הרי זה משובח, ואין להמתין על שעה אחרת". ואילו בדעת הרמב"ן שהשווה חולה למעוברת (להלן בכותרת הבאה), ביאר הנצי"ב: "והרמב"ן לטעמיה, דגם בעובר מחללין על הספק, ומכל מקום מאכילין פחות פחות מכשיעור, ושפיר למד בחולה מינה". ראו שם עוד בהעמק שאלה' שדן בזה מצדדים שונים.

11. וכך משמע ממהר"ם מרוטנבורג (מנהגים דבי מהר"ם סדר יום כפור, אמנם כתב שם 'כזית' בכדי אכילת פרס ולא כותבת, וצ"ע. ראו עוד שו"ת מהר"ם מרוטנבורג מהדו' מכון ירושלים כרך ב, עמ' תשטו). בספר 'מצוות זמניות' (לרבי ישראל בן יוסף הישראלי, תלמיד הרא"ש) הל' יום הכפורים כתב על חולה שיש ספק אם התענית תסכן אותו: "ויתכן כשיפול ספק בענין החולה שיאכל פחות מכשיעור ראשון וישהה בינתים בכדי אכילת פרס להנצל מכרת, ולא נחוש מן האיסור אשר בזה מפני ספק נפשות", ואולי בחולה רגיל היה מתיר לאכול כדרכו, ורק בחולה שיש ספק אם צריך לאכול, הדריך לאכול פחות מכשיעור, וגם אז רק כתב ש"יתכן" לעשות כך ולא קבע דבריו במסמות.

סכנה – יאכל כרגיל. וכלשון הטור: "אבל אם רואין שצריכין לכשיעור ביחד – יתנו להן מיד". וכך גם מוכח מדברי הרמב"ן שנביא להלן (לגבי מי שאחזו בולמוס).

הרמב"ן חידש חומרא בחולה שיש בו סכנה

דינו של הרמב"ן לגבי אופן אכילת חולה שיש בו סכנה ביום הכיפורים הוא חידוש שלא מבואר בתלמוד, וכמבואר בלשונו "ונראה", וכן בלשונות הראשונים שהביאוהו. וכן לא נזכר בראשונים שקדמו לו, וכפי שכתב הר"ן: "הסכימו רבותינו האחרונים" או מגיד משנה: "וכתבו מן האחרונים".

כמו כן, הרמב"ן (תורת האדם שם) העיר על חידושו, שמהגמרא (יומא פג, א) אודות מי שאחזו בולמוס, משמע שלא כדבריו, שהרי אמרו חכמים שמי שאחזו בולמוס 'מאכילין אותו הקל הקל תחילה', דהיינו שאם יש לפניו שני איסורים, כגון טבל ותרומה – עליו לבחור את המאכל שהעונש עליו קל יותר, ואם חובה עליו לאכול פחות מכשיעור, בכל מקרה אין עונש כרת על האכילה, אלא שניהם אסורים באיסור 'לאו': "ואם תשאל: אם כן, למה אמרו: מאכילין אותו הקל הקל, טבל ותרומה – מאכילין אותו תרומה וכו', והלא בשניהם אין בהם אלא איסור בעלמא".

והשיב שני תירוצים: א' "אפילו הכי, כיון דבשיעורין חמורין זה מזה לעונשין, אף בפחות מכשיעור – חומרו של זה יותר מחומרו של זה". כלומר, אף שגם איסור טבל וגם איסור תרומה הם רק 'לאו' בפחות מכשיעור, כיוון שביותר מכשיעור עונש האוכל טבל גדול מהאוכל תרומה, יש להאכילו תרומה.

ב' "אי נמי, התם בשאמדהו לשיעור, והוא צריך לו בכדי צירוף". כלומר, יש להעמיד גמרא זו דווקא במצב שצריך החולה (מי שאחזו בולמוס) לאכול יותר מכשיעור, ואזי מוטב להאכילו תרומה שעונשה חמור מטבל, אך אם היה מספיק שיאכל פחות מכשיעור – כך היו מורים לו לאכול. ולא היתה הגמרא מבחינה בין האיסורים השונים, שהרי כולם אסורים מדין חצי שיעור.

אכן, כפי שלמדנו, הראשונים שהביאו את שיטת הרמב"ן, הוסיפו בדבריו שאם החולה צריך לאכול דווקא כשיעור – מאכילים אותו כשיעור.

הרי שחידושו של הרמב"ן להחמיר בחולה שיש בו סכנה לאכול פחות מכשיעור, הוא דין לכתחילה, כשאפשר.¹²

12. לכאורה יש לשאול: מכיוון שאנחנו עוסקים בדינו של חולה שיש בו סכנה ופיקוח נפש דוחה את היום הכיפורים, ממילא החולה אוכל בהיתר ואין משמעות לחומרת האיסור שאוכל, שהרי הוא דבר המותר לו! ראו תוספת יום הכיפורים למהר"ם בן חביב (יומא פג, א, 'ת"ר מי שאחזו'), שלדעתו הגמרא באה להוציא מקושייתנו, לומר שגם בפיקוח נפש אסור לקחת האיסור החמור על פני האיסור הקל. הוא שואל על דין 'הקל הקל תחילה' – "קשה, דמאי קא משמע לן? פשיטא שאם אנו יכולין להאכילו איסור קל, למה נאכילנו איסור חמור?". וביאר: "וְיָרָא דסַלְקָא דַּעְתָּךְ אַמִּינָא, כִּיּוֹן דְּזֵה הָאִישׁ הוּא מְסוּכָן, וְהַתּוֹרָה נִתְּנָה לוֹ רְשׁוּת שִׂיאֵכֵל אִיסוּר, דַּכְּתִיב 'וְחִי

המסייגים את חידושו של הרמב"ן

היו ראשונים שהביאו את הרמב"ן, אבל חששו להחמיר כמותו משום ספק נפשות, ולכן סייגו או מיתנו את חידושו. הרא"ש (יומא ח, ג) העתיק את דברי הרמב"ן, אך סייג: "ונראה לי דבחולה אין עושין כן אלא על פי רופא, אם אומר שיספיק לו להאכילו ממנו מעט מעט. וכן בעוברת נמי, אם אין דעתה מיושבת בכך, צריך להאכילה כשיעור". בהגהות מיימוניות (שבייתת עשור ה, אות ה) הדגיש שאכילה לשיעורים היא רק הידור: "ויען כי אין אנו בקיאיין יפה באומד הדבר, טוב להאכילו מעט מעט, שלא יהא ככותבת בכדי אכילת פרס, כדאשכחן פרק אמרו לו (כריתות יב, ב), ובשתיה מלא לוגמיו, דהיינו חצי רביעית, שלא יבוא לאיסור כרת". וגם הדגיש שאין להורות תמיד לאכול לשיעורים, ויש להיזהר מלהקל ראש בפיקוח נפש: "אמנם צריך ליזהר שלא יפשיעו בנפש, שאם לא יוכל לסבול ולעמוד בכך, יאכילוהו וישקוהו להדיא".

ראשונים החולקים על הרמב"ן

בפשטות, כל הראשונים שקדמו לרמב"ן ופירטו דיני חולה ביום הכיפורים בלי לציין שחולה אוכל פחות מכשיעור – אינם סוברים כמותו. כך הוא ברי"ף גיאת (הל' יום הכיפורים עמ' עו-עח), מחזור ויטרי (סי' שמה, וסידור רש"י סי' קצא), ראב"ן (מסכת יומא דפים פב-פג, עמ' תצה במהדור' דבליצקי), פסקי ריא"ז (יומא הלכה ג, ד-ה), מנהיג (הל' צום כיפור עמ' שלב), ראבי"ה (ב, תקלא, עמ' 201-200), רוקח (סי' ריז), אור זרוע (ח"ב רעט-רפ), שבלי הלקט (סי' שיב), סמ"ק (רכא).

וודאי שהראשונים שהביאו דין פחות מכשיעור במעוברת ולא בדין חולה (בה"ג,

עייטור, סמ"ג), אינם מסכימים עם הרמב"ן.

וכן הרמב"ם (שבייתת עשור ב, ח), לא הזכיר אכילה פחות מכשיעור: "חולה שיש בו סכנה ששאל לאכול ביום הכיפורים – אף על פי שהרופאים הבקיאין אומרים: אינו צריך – מאכילין אותו על פי עצמו, עד שיאמר דִּיִּי". גם הרי"ף לא הזכיר זאת, ויתרה מכך ציין הר"ן (ג, א, 'מתני' בפירקין), שהרי"ף לא הביא את המשנה שהאוכל ככותבת

בהם, סלקא דעתך אמינא: מה לי איסורא רבה מה לי איסור זוטא" (ראו עוד מנחת שלמה א, ז, עמ' מג). ואכן, המבי"ט (קריית ספר הל' מאכלות אסורות פרק יד) ביאר שדין 'הקל הקל תחילה' הוא מדרבנן: "ונראה דהא דאמרינן: מאכילין הקל קל תחלה – לא הוי אלא מדרבנן, דמדאורייתא אין לך דבר חמור שעומד בפני פיקוח נפש אלא ע"ז, ג"ע, ש"ד, כדילפינן להו בדוכתייהו. הא שאר איסורין – כולוהו אין עומדין בפני פיקוח נפש". ראו חזון עובדיה שבת ח"ג עמ' רסג-רסה, שהביא מקורות רבים כמבי"ט. בשו"ת שואל ומשיב (רביעאה א, מב) נשאל, מה הדין כשהיו לפניו איסור קל ואיסור חמור, ולקח את החמור. וביאר שיש הבדל בין החולה עצמו, ש"אין ליבו מיושב לדקדק בזה איזה קל ואיזה חמור", לבין מי שמאכיל אותו, שצריך לדקדק בזה. וביאר על פי זה את לשון הגמרא: "נראה לפענ"ד הא דנקט ביומא דף פג: 'מאכילין אותו הקל הקל תחילה', ולא נקט אצל החולה עצמו... דהחולה בעצמו אין צריך לדקדק כל כך, ואף אם יאכל החמור – לא יענש, מה שאין כן מי שמאכיל אותו – הוא אסור לספות בידיים להחולה איסור החמור".

הגסה ביום הכיפורים ושותה מלוא לוגמיו חייב כרת, "שלפי דרכו ז"ל, כל שיש איסור בדבר, אינו מכניס עצמו לבאר אם יש בו חיוב כרת אם לאו". הרי שהרי"ף סבר שאין נפקא מינה להלכה לשיעור כותבת בימינו, וודאי שלא סבר שחולה צריך לאכול פחות מכשיעור.

וכ"כ הנצי"ב (העמק שאלה קסז, יז, עמ' שז) בדעת הרי"ף: "הדבר יצא מפה קדוש הרמב"ן ז"ל, ונמשכו אחריו הרא"ש ור"ן ובעלי השו"ע. ואני תמה, שלא הזכירו עיקר גדול כזה הרי"ף ורמב"ם, והרי הוא באיסור כרת ומצוה! ויותר מזה, שהר"ן הקשה על הרי"ף שלא הביא משנה דהאוכל ככתובת הגסה וכו', הרי יש נפק"מ בזה לחולה. ובאמת, מזה גופא למדנו דעת הרי"ף ז"ל, דס"ל שאין נפקא מינא למעשה כלל, וע"כ היינו הך שכתבנו, שאין בדין חולה פחות פחות מכשיעור".

וכ"כ ערוך השולחן (תריח, טו), בדעת הרי"ף והרמב"ם: "והרמב"ם, וכן הרי"ף, לא כתבו כלל דין זה, מפני שבש"ס לא נמצא דין זה לענין יום הכיפורים, אלא זהו בכריתות (יג, א) לענין מעוברת שהריחה ריח איסור, דמאכילין אותה פחות פחות מכשיעור. ולמדו מזה הרא"ש והטור והש"ע גם לענין חולים, אבל הרי"ף והרמב"ם יסבורו דזהו רק במעוברת שהריחה הריח ואין האכילה אצלה העיקר, ולא כן בחולה".¹³ יש גם ראשונים אחרי הרמב"ן, שפירטו דיני חולה ביום הכיפורים ולא הזכירו חומרא זו של פחות מכשיעור, כגון תניא רבתי סי' פ, ואיסור והיתר הארוך סי' ס (שמוקדש כולו לדין חולה ביום הכיפורים).¹⁴

מהר"ש ומהרי"ל – לא נוהגים כרמב"ן

כתב בספר הלכות ומנהגי מהר"ש (רבנו שלום מנוישטט, סי' ריג), שבפועל לא נוהגים

13. ראו עוד מלחמות ה' לרמב"ן (יומא פג, א; ד, ב, מדפי הרי"ף), שתמה: מדוע הרי"ף לא הביא מגמרא בכריתות על דין מעוברת (אבל הרמב"ן לא הזכיר בתמיהתו אכילה פחות מכשיעור לחולה): "וכן היה ראוי לו לכתוב בהלכה זו שאמרו בכריתות... התירו לה לעוברת לאכול פחות מכשיעור מפני הסכנה, והוינן בה: מפני הסכנה? אפילו טובא נמי תיכול! ואמר רב פפא, הכי קתני: התירו לה לעוברת לאכול פחות פחות מכשיעור אפילו טובא, מפני הסכנה. ושמה גם זו? למדה מאותה שהזכרנו: תוחבין לה כוש ברוטב, ודרכו לקצר. אבל ודאי הלכות קבועות הן". (ראו עוד להורות נתן ה, כב-כה, מה שהאריך בדעת הרמב"ם).

14. עוד ראו ספר הבתים (שביבת יום הכיפורים שער ג, א-ג), לאחר שהביא דיני מעוברת ומי שאחזו בולמוס, כתב דין חולה, וסיים: "ויש מי שאומר שבזה וכיוצא בזה מאכילין אותו פחות פחות מכשיעור, כדי שלא יבוא לידי איסור כרת. וכבר כתבנו בבית אל, שדעת הר"ם ב"ר נחמן שכל חולה שמאכילין אותו דבר איסור, מאכילין אותו פחות מכשיעור, ושם ביארנו דעתנו בזה". לצערנו אבד חלק 'בית אל' מספר הבתים (כמבואר בהקדמתו של הרב משה יהודה בלוי לספר הבתים כרך ב במהדורתו, עמ' יא), אך נראה מהלשון כאן שאולי ספר הבתים חלק על הרמב"ן ואף נימק זאת.

ברשב"א ובמרדכי לא מצאתי דינים מפורטים של חולה ביום הכיפורים, אך השלט"ג (החדש על מרדכי, יומא מהדו' מכוון ירושלים עמ' תג, סעיף יב), הביא את דינו של הרמב"ן כהשלמה למרדכי, ואולי אפשר ללמוד מכך שמרדכי עצמו לא ס"ל כן.

כרמב"ן, משום ספק נפשות: "ויש אומרים שאין נותנים רביעית בפעם אחת, אבל לא נהגינן הכי, אלא אומרים: ספק נפשות להקל, ונותנים לפניו לאכול ואומרים לו: 'יום כיפורים היום', ואז אם יאכל – הרשות בידו". וכן הביא בספר מהרי"ל (הל' יום כיפור ג, עמ' שלד).

כתב הב"ח (תריח, ח), לאחר שהביא את דברי הרמב"ן: "ולענין הלכה אנו נוהגין כדרשות הר"ש מאוסטרייך (דרשות מהר"ש ריג, ב), שכתב וזה לשונו: יש אומרים שאין נותנין לו השיעור בבת אחת, אבל לא נהגינן הכי, ואמרינן: ספק נפשות להקל, ונותנין לפניו ואומרים לו: 'יום הכפורים היום', ואם יאכל – הרשות בידו, ע"כ. וכן ביולדת לאחר שלשה ותוך שבעה כן עושיין".

וכ"כ מגן אברהם (תריח, ח), ושיירי כנה"ג (הגב"י תריח, ו). ועיי' א"ר (תריח, יא).¹⁵

הכרעת השולחן ערוך והתפשטות דבריו

בשולחן ערוך (תריח, ח-ז), פסק כרמב"ן ודעימיה: "כשמאכילין את העוברות או את החולה, מאכילין אותם מעט מעט, כדי שלא יצטרף לשיעור. הלכך, מאכילין אותו כ' שלישי ביצה בינונית, וישהו כדי אכילת ארבעה ביצים. והשתיה, יבדקו בחולה עצמו כמה היא כדי שיסלקנו לצד אחד ויִראה כמלא לוגמיו, וישקוהו פחות מאותו שיעור; וישהו בין שתיה לשתיה כדי אכילת ארבעה ביצים, ולפחות ישהו בין שתיה לשתיה כדי שיעור שתיית רביעית".

ומסיים השו"ע (בסעיף ח): "ואם אמדוהו שאין השיעורים הללו מספיקים לו, או שהחולה אומר כן, או שנסתפקו בדבר – מאכילים ומשקים אותו כל צרכו". ובזה פשוט שגם הרמב"ן יסכים, שכל דבריו הם לחומרא, במקרה שאין חשש שהחומרא תגרום לסכנה.

וכן כתבו אחרונים רבים, שחולה ביום הכיפורים אוכל פחות מכשיעור; מהם שכתבו את ההלכה במפורש, כגון הלבוש, ומהם שעסקו בפרטים שונים בדיני אכילה פחות מכשיעור, וממילא מובן שעל עצם הדין הם מסכימים, כגון ערך השולחן (תריח, ד), שלחן גבוה, ודעת תורה; ומהם שסתמו את דבריהם ולא העירו על השו"ע, כגון: מאמר מרדכי, מחזיק ברכה, בגדי ישע, יד אפרים, שערי תשובה ועוד.

ובערוך השולחן (תריח, טו), כתב שלמרות שלרי"ף ורמב"ם אין דין אכילה לשיעורים לחולה מסוכן, המנהג כטור ושו"ע. וכן כתבו הרבה מאחרוני זמננו, שההוראה המקובלת היא כרמב"ן ושו"ע, שלכתחילה חולה מסוכן צריך לאכול

15. מהרי"ל (הל' יום כיפור ד) אזיל לשיטתו, שגם ביום הכיפורים יש להאכיל חולה מסוכן דווקא על ידי גדולי ישראל: "אמר מהר"י סג"ל: אם מאכילין חולה מחמת אונס, אז מאכילין אותו חשובים גדולי העיר, משום דאינם בקיאיין הכל, דילמא ישעו בנפש וסבורים שאינן צריך, וימות". וכ"כ ב"ח תריח, ח, ומקור חיים לחו"י תריח, ז.

לשיעורים. כ"כ הרב צבי פסח פרנק (מקראי קודש מב), ציץ אליעזר (ו, יב-ג), חשב האפוד (א, עא), יביע אומר (ב, לא), שש"כ (לט, ו), וכ"כ הרב זוין (המועדים בהלכה עמ' ק, מהדו' חדשה), אחרי שהביא את דברי ר"ח מבריסק: "אמנם למעשה נוהגים הרבנים ומורי הוראות בישראל כבשולחן ערוך".

פשרתו של הט"ז

הט"ז (תריח, ט), הביא את דברי מהר"ש ומהרי"ל הנ"ל, שנותנים לפני החולה לאכול, ואומרים לו: 'יום כיפורים היום', ואם יאכל – הרשות בידו, וכתב: "ונראה לי דצריך לומר לו (לחולה, מ"ק): אם יודע אתה שיש לך סכנה אם לא תאכל – אכול כשיעור, ואם לאו – תאכל תחלה פחות מכשיעור. דאם לא יאמר לו אלא: 'יום כיפור היום', יסבור שמן הדין אסור לו לאכול, ויביא עצמו לידי סכנה".

כלומר זו מעין פשרה, בין מהר"ש ומהרי"ל לרמב"ן ושו"ע. מצד אחד לא מורים לכל חולה לאכול פחות מכשיעור, ואומרים לו שאם הוא חש סכנה שיאכל כרגיל. מאידך, גם אומרים לו שאם הוא חושב שהוא יכול לאוכל פחות מכשיעור – צריך לעשות כן.

וכן כתבו הרבה אחרונים, ומהם: חיי אדם (קמה, ל): "כשמאכילין את היולדת והחולה, מניחין לפניו המאכל ואומרים לו: אם יודע אתה שאפשר שתסתכן אם לא תאכל די מחסורך, אזי תאכל עד שתבין שדי לך בכך. אבל אם אפשר לך שלא תאכל כשיעור בפעם אחת, תאכל לעולם בפחות מכשיעור". וכ"כ מטה אפרים תריח, י (ע"י אלף למטה ז, ובאלף למגן י, החמיר יותר), משנה ברורה כד.

כיוצא בזה כתב בשו"ע ר' (תריח, יג-טו), שאם מאכילים חולה על פי רופא שהורה שצריך לאכול, או אם מאכילים אדם "שנשתנו פניו מריח המאכל" – "כל אלו מאכילין אותן מעט מעט, כדי שלא יצטרף לכשיעור", ופירט את דיני השיעורים. "אבל אם המעוברת או היולדת בתוך שבעה ימים, או החולה, יודעים בעצמם שצריכים לאכול, אזי אין מדקדקים עמהם בכל שיעורים הללו, אלא נותנים לפניהם מאכל ואומרים לו: 'יום כיפור הוא, ואם אתה יודע או שמסתפק לך שמא יש חשש סכנה אם לא תאכל כשיעור – אכול כשיעור, ואם לאו – אכול פחות פחות מכשיעור', והוא יאכל כפי מה שיראה בעיניו".

אחרונים שלא קיבלו את דברי הרמב"ן ושו"ע

יש אחרונים שלא קיבלו את חומרת הרמב"ן ושו"ע, וכתבו שמותר לחולה מסוכן לאכול את הכמות הנצרכת לו.

כ"כ האור שמח (מאכ"א יד, יד; יעוין עוד מה שכתב בהל' שביתת עשור ב, ה): "וכבר כתבת בלהכות שביתת עשור, דהא שכתב הרמב"ן (בתורת האדם שער הסכנה) דמאכילין פחות

פחות מכשיעור, מהך דכריתות דף יג, א, דמאכילין לאשה עוברת אוכלין טמאים פחות פחות מכשיעור מפני הסכנה, כדי שלא יצטרף לשיעור, לכן במסוכן, אפילו צריך טובא, מאכילין פחות פחות מכשיעור – דאינו מוכרח, דתמן השיעור כדי אכילת חצי פרס, ואם אכל בכזית או יותר, הלא דרך אכילה אכל, מה שאין כן להאכילו פחות מכדי שביעה או פחות מכזית, דלאו דרך אכילה בפחות מכשיעור, אימור דכיון דהוא מסוכן והרופא אומר שצריך לאכילתו – יהבינן ליה למיכל כשיעור וכדרך אכילה, ויעוין ברא"ש (יומא ח, יג) מה שכתב בזה.¹⁶

וכן מתבאר מדברי צפנת פענח (על הרמב"ם שביתת עשור ב, ח), שביאר שיש הבדל בין רפואה להצלה. ביחס להצלה, מצילים אפילו במצב של ספק, ואילו לגבי רפואה – עושים זאת רק אם היא ברורה. וכיוון שביום הכיפורים נאמר עינוי, "היינו לא שלא יאכל, רק שיתענה", אזי לגבי חולה, כל עוד אין היתר ברור שיאכל, אין לו היתר לא לקיים את העינוי, "מה שאין כן אם הוא מסוכן וצריך לאכול, נמצא דהתענית הוא מזיק לו, והוא כרוּדף לו, אז מותר לאכול, ואין צריך כלל פחות מכשיעור, כיון דהוא בעצם מסוכן... ובזה אתי שפיר דלגבי רפואה אז אזלינן בתר רובא, מה שאין כן להזיק לו, דהוה כמו ספק רודף" (ראו מה שביאר בדין מעוברת שהריחה).

וכן בחידושי הרי"ז הלוי (שביתת עשור ב, ח) בשם אביו ר"ח מבריסק, כתב שהלכה למעשה אין להחמיר: "והנה אאמו"ר הגאון זצ"ל היה מורה ובא בכל חולה שיש בו סכנה כו', שיאכילו אותו ביום הכיפורים כל צרכו, ולא פחות מכשיעור. ואמר הטעם, דכיון שהוא כבר חולה שיש בו סכנה, הרי יום הכיפורים נדחה לו לכל המועיל יותר לרפואתו, שבכלל זה גם חיזוק גופו. וכיון דשיעור שלם יותר טוב להחולה, ממילא דגם זה בכלל פיקוח נפש שדוחה יום הכיפורים". והעמיד את דברי הרמב"ן וש"ע בחולה שעלולה להתפתח אצלו סכנה בעתיד: "ודברי השו"ע דמאכילין אותו פחות פחות מכשיעור קיימי רק על חולה שעדיין אין בו סכנה, רק שהרופא אומר שאם לא יאכילו אותו ביוה"כ – יכבד עליו החולי ויסתכן, דנמצא דכל הסכנה היא רק מחמת מניעת האכילה בלבד, ובזה כיון דאפשר למנוע סכנה זו גם על ידי פחות מכשיעור, אסור להאכילו שיעור שלם. אבל בחולה שכבר יש בו סכנה, כל מה שמועיל יותר

16. והעלה האור שמח חידוש: "ועלה בדעתך דכל הדין דמאכילין אותו הקל הקל תחילה (יומא פג, א) הוא רק על המאכיל, אבל האוכל – הוא המסוכן בעצמו – אינו צריך לדקדק בזה. דוגמא למה שכתבו המחברים גבי רודף, דניתן להצילו בנפשו, דאם יכול להצילו באחד מאיבריו דאסור להרוג אותו, ובכל זאת הנרדף בעצמו אינו צריך לדקדק בזה, כמו שהובא במשנה למלך סוף הלכות חובל. ואתי שפיר לשון משנתנו (שם פ"ב ע"א) מאכילין כו'. ופוק חזי לשון הגמרא (ברכות ס, א): מכאן שנתנה רשות לרופא כו', ולא אמרו דנתנה רשות לחולה להתרפאות עצמו, דהחולה עצמו אינו מצווה שלא להתרפאות במה שאין לו רשות, יעוין ברמב"ן פ' בחקותי. אמנם לשון הברייתא ביומא (פג, ב) בהך דמי שנשכו נחש כו': לא יאכל עד שיעשר, לא משמע כן, ודוק". ועי' ציץ אליעזר (יט, נג, ג), שדחה דבריו.

להחולה לקירוב רפואתו ולחיזוקו להסיר ולמעט סכנת מחלתו, הכל בכלל סכנה ופיקוח נפש שדוחה שבת ויוה"כ, ואין אנו צריכין לדון כלל אם מניעת האכילה תזיקהו ותביאהו לידי יותר סכנה, עכ"ד".¹⁷

וכ"כ הרב יחזקאל אברמסקי (חזון יחזקאל תוספתא שבת טז, יב), שאין להקשות ממה שכתב השו"ע בהל' שבת שעושים כל צורכי החולה, על מה שכתב בהלכות יום הכיפורים שחולה מסוכן צריך לאכול לשיעורים, "דהמחבר מיירי שם (בהלכות יום הכיפורים, מ"ק) בחולה בעלמא, שמאכילים אותו רק משום זה שאם לא יאכל יסתכן, אבל בחולה שיש בו סכנה מחמת מחלתו – מאכילים אותו מיד כל צרכו, אע"פ שאין סכנה לו על ידי זה שהיו מאכילים אותו מעט מעט". וכ"כ בשו"ת עמק הלכה או"ח קד (כמובא בציץ אליעזר ח"ט ז' פ"ט).

לכך נטה גם מרן הרב קוק (נפש הראיה עמ' יג): "יש לעיין גם כן בדבר השיעורים לחולה שיש בו סכנה, שהרי אם הוא רגיל לאכול כדרכו, הרי הפסק השיעורים ומיעוט האכילה הוא נגד צרכיו. ובירושלמי שבת: כל מילתא דעבדין בחולה – עבדין בשבתא. ולפי זה, יש מקום לומר שדקדוק השיעורין אינו כי אם בחולה שאין בו סכנה, אלא שיש לחוש שלא יבוא לסכנה, דאין בו היתר צרכיו, אבל בחולה שיש בו סכנה, יש לומר דכל זה בכלל צרכיו. אמנם מפשטות הפוסקים נראה דביום הכיפורים גם בחולה שיש בו סכנה אומדין את השיעורים ואת הצורך, ומילתא דבעי טעמא היא". וביאר: "ואולי יום הכיפורים חמור, משום דהכל חולים אצל אכילה, וחשש רחוק של

17. כדי לעמוד על שיטת הר"ח מבריסק, נביא גם ממה שכתב בשו"ת חשב האפוד א, עא, מרי"ז הלוי על שיטת אביו: "פעם בא לפני אביו הגאון מוה"ח חיים ז"ל אחד מחולי שחפת הריאות ושאל איך להתנהג ביום הכיפורים, והורה לו שיאכל כדרכו בכל יום. וכאשר תמהו העומדים לפניו על שאינו חוקר, אולי מספיק לו לאכול פחות משיעור, ענה ואמר כי חולי השחפת אין די להם רק לאכול אלא צריכים לאכול הרבה, ואם כן דין הוא שירבה באכילה, ולא להגביל אותו בפחות משיעור. שוב בא מעשה לפני אביו ז"ל בחולה הצריך לאכול ביום הכיפורים, ושוב לא דקדק עמו אולי די לו בפחות משיעור, וצוה שיאכל כדרכו בכל יום, ושוב מצא עילה שהחולה הזה אין לדקדק עמו ודין הוא שיאכל כל צרכו. והגאון מוהר"ז סולובייציג זצ"ל סיים השיחה ואמר בקיצור: אבא ז"ל אף פעם לא פסק לחולה שידקדק לאכול פחות משיעור. וששמע מאביו בהסבר הדבר – כי כן שורת הדין שחולה שיש בו סכנה מותר לו לאכול כל צרכו בלי שום הגבלה, ולא אמרו הפוסקים שאם אפשר לו יאכל פחות פחות משיעור, אלא במעוברת וכדומה שעדיין אינה מסוכנת, רק יש לחוש שתבא לידי סכנה. אבל חולה שכבר הוא מסוכן לפניו, הרי חולה שיש בו סכנה עושים לו כל צרכיו בשבת, ואין מקום לדקדק עמו אולי די לו בפחות משיעור". ויש לשאול, אם הוא מעמיד את שיטת הרמב"ן ושו"ע בחולה שאין לגביו סכנה עכשווית אבל יש חשש שתפתח אצלו סכנה בעתיד, איך יכול להיות שבפועל מעולם לא באה לפניו שאלה בה הורה לאכול לשיעורים? האם לא היה אף חולה שאין לו סכנה עכשווית ששאל אותו הלכה למעשה? ונראה לבאר, שמכיוון שלדעתו גם לרמב"ן ושו"ע מעיקר הדין חולה אוכל כרגיל, לכן בפועל מחשש פיקוח נפש הורה תמיד לאכול כרגיל, ומצא דרך להגדיר את מצבו של החולה שלפניו כמי שנמצא במצב של סכנה עכשווית ולא עתידית. ראו עוד בחשב באפוד שם. כמו"כ ראו בנפש הראיה עמ' יג, שגם העלה את הסברא לחלק בין סכנה עכשווית לעתידית, אך כתב שלא משמע כן מהפוסקים.

סכנה יש אצל הכל, אלא דמצוותו בכך, על כן לא מקילינן כי אם במה שהוא ממש חשש סכנה ולא מטעם 'צרכים', וצריך עיון.¹⁸

גם הרב שלמה דוד כהנא (נחמת שלמה יח), כתב שמחמירים ביום הכיפורים באכילה פחות מכשיעור כי הסכנה עוד לא לפנינו. והוסיף שיש בזה נפקא מינה, שאם החולה ביום הכיפורים כבר מסוכן, "היכא שהאכילה איננה מפני רעבון, רק לשם רפואה", כלומר אנחנו לא חוששים שהרעב יגרום לסכנה, אלא כעת הוא מסוכן וצריך לאכול – אין דין אכילה לשיעורים, משום שהסכנה כבר נמצאת לפנינו.

קושיה מהלכות שבת

יש לתמוה על הכרעתו של השולחן ערוך כרמב"ן שחולה מסוכן ביום הכיפורים אוכל פחות מכשיעור, ממה שכתב בהלכות שבת (או"ח שכה, ד), שעושים לחולה מסוכן בשבת, "כל שרגילים לעשות לו בחול", ומשמע שאין לשנות את דרך הטיפול בחולה. יתרה מזאת, כתב שו"ע בהמשך הסימן (סעיף יב): "כשמחללין שבת על חולה שיש בו סכנה, משתדלין שלא לעשות על ידי אינו יהודי וקטנים ונשים, אלא על ידי ישראלים גדולים ובני דעת". וביארו בתוס' (יומא פד, ב 'אלא'): "ואפילו היכא דאפשר בנכרי – מצוה בישראל, שמא יתעצל הנכרי ולא יעשה, ויבא לידי סכנה". וביאר הר"ן (יומא ד, ב, מדפי הרי"ף): "שמא יאמרו הבאים: בקושי התירו פקוח נפש, ואין מתירין אותו לכתחילה על ידי המחויבים במצוות, שמא יבוא הדבר שכשלא ימצאו עובדי כוכבים וקטנים – לא ירצו לחלל את השבת על ידי גדולי ישראל". ואם מחשש התרשלות לא רצו להתאמץ להפחית איסור דאורייתא לדרבנן, מדוע ביום הכיפורים, כאשר בכל מקרה מדובר על איסור תורה, הורה השו"ע להאכיל קודם פחות מכשיעור, ולא חשש שמא יתרשלו?

וכן הקשו אבני נזר (או"ח תנג), חלקת יואב (א, או"ח יד), הרב אברמסקי (חזון יחזקאל תוספתא שבת טז, יב, חידושים), שו"ת חשב האפוד (א, עא, והרחיב בזה), צ"א (ט, יז, פ"ט), אור לציון (ח"ד טו, ה, בהערות), ועוד רבים.

יש שרצו לחלק בין שבת, שהותרה מפני פיקוח נפש, לבין יום הכיפורים שבו אומרים 'דחוייה' בלבד, ויש שרצו לחלק בין סוגי חולים. אך נראה שהיסוד הוא, שדין

18. לכך נטה גם הנצי"ב (העמק שאלה קסז, יז). ולגבי אכילה פחות מכשיעור לילולדת, העיר על מה שכתב מ"א (תריז, ג) שתוך שלושה ימים מהלידה יש לילולדת לאכול לשיעורים: "זה ודאי תמוה, שהרי יולדת בתוך שלושה אין צריך אומד, והרי דומה לאמזוה צצריכה כשיעור בפעם אחת, והבו דלא לוסיף על הוראת הרמב"ן". אכן, נחלקו בזה הפוסקים: יש אומרים שאם היולדת לא אמרה 'צריכה אני' – מאכילים אותה לשיעורים, וכ"כ בה"ח תריז, יט; יחווה דעת ו, לט, בסוף ההערה. אמנם בהגהות רבי ברוך פרענקיל כתב שמאכילים אותה כדרכה, וכ"כ מ"ב תריז, י, ושעה"צ יב, למעשה. וכ"כ בהל' חג בחג כה, ג, עמ' שצ. וכ"כ למעשה בחוט שני (עמ' קסז), שבימינו לא מחמירים, ואוכלת כרגיל.

אכילה לשיעורים לחולה שיש בו סכנה הוא דין לכתחילה כשאפשר, וכפי שלמדנו לעיל בדעת הרמב"ן, שגם הוא מודה שכל שיש חשש סכנה באכילה לשיעורים – יאכילוהו כרגיל. וכפי שכתב השולחן ערוך עצמו (תריח, ח): "ואם אמדוהו שאין השיעורים הללו מספיקים לו, או שהחולה אומר כן, או שנסתפקו בדבר – מאכילים ומשקים אותו כל צרכו (מיד)". וכן בדין מי שאחזו בולמוס בשו"ע שם ט, לא מצינו דין פחות מכשיעור, וכפי שביאר מ"ב שם כו: "עד שיאירו עיניו – משמע מלשון זה דבזה אין צריך לצמצם ליתן לו פחות פחות משיעור, וכנ"ל, דיוכל לבא על ידי השהיה לסכנה". וממילא אין קושיה מהלכות שבת, משום שגם בדיני שבת ההדרכה לכתחילה היא למעט באיסור כל עוד אין חשש שיבואו מתוך כך לפיקוח נפש (ראו רמ"א או"ח שכת, יב). אך כמו שבשבת עיקר הדין הוא שעושים לחולה כל שרגילים לעשות לו בחול, דהיינו כדרכו, כך גם ביום הכיפורים, משום שבכל שינוי יש חשש להתרשלות וסכנה.

ראיה לכך שמדובר בחומרא לכתחילה, מהוראת אחרונים רבים לשער את המאכלים לפי משקל. ידוע ופשוט הוא שבדברי חז"ל מאכלים נמדדים לפי נפחם, אלא שקל יותר לשקול את המאכל מלשער את הנפח. ואמרו אחרונים רבים שאפשר לשער לפי משקל. כשמודדים פחות מכשיעור ליום הכיפורים, אם ימדדו לפי משקל, ייתכן שבנפח הוא כבר הגיע לשיעור שיש בו כרת, ואעפ"כ לא מצינו כלל שהפוסקים הזהירו לא למדוד לפי משקל. ואם מדובר בדין גמור, כיצד לא אמרו זאת. אלא כיוון שמדובר בדין שהוא לכתחילה, ובחומרא, אין זה משנה אם משערים את המאכלים לפי משקל או לפי נפח (ראיה זו הובאה בספר ברכת אליהו לרב ארז אליהו א, או"ח מו, ע"ש).¹⁹

19. כיוצא בזה באור שמח (שביתת עשור ה, ב). רבים מספרי זמננו הקשו את הסתירה לכאורה בין הלכות שבת להלכות יום הכיפורים, ראו לדוג' אור חיה (דויטש, מועדים עמ' 84-77), ישיב אברהם (דרעי, ח"א כח), אור ישראל (מאנסי, סה, שנה ית, א, עמ' קע), וראו רבנו חננאל המוער, מהדו' ר"ד מצגר, יומא פג, א, הערה 211, שהעלה כיוון חדש.

גם הרב שלמה דוד כהנא (נחמת שלמה יח, הודפס לפני כן בקובץ הפרדס שנה יב, ז, לד) הקשה מדוע לעניין חילול שבת חז"ל מביאים כללים כדי לדעת על איזה חולי מחללים (כמו מכה של חלל וכדומה), ואומרים שהשואל שופך דמים והנשאל מגונה, "ואין מבואר כלל שצריך שאלה לרופא", ואילו ביום הכיפורים דווקא שואלים בקיאים. וכתב: "הגם שראיתי באיזה מגדולי האחרונים שרוצים להשוות הדינים של יום הכיפורים ושבת, אך משמעות הפוסקים לא משמע כן". וביאר את החילוק, שפיקוח נפש דוחה שבת ושאר איסורים, "דווקא היכא שעושה האיסור בעת שכבר נמצא הסכנה, וכדי להציל מן הסכנה הותר החילול שבת או חילול שאר איסורים", אבל אם הסכנה "עדיין איננה, שהחולה עוד לא נחלה", לא הותר חילול שבת למרות שידוע לנו שתבוא אחר כך סכנה, והביא ראיות לכך. "הרי חזינן דמשום פיקוח נפש לא הותר שום איסור עד שתהיה הסכנה לפנינו, ולא הותר מפני שהסכנה תבוא אחרי כן". על פי זה ביאר מדוע "מצינו חומרות ביום הכיפורים לענין אומד ומאכילין הקל ופחות מכשיעור", וכתב שהחומרא שם היא לא מפני שיום הכיפורים חמור יותר, אלא כי סכנת הרעבון עוד לא באה לעולם, כלומר החולה עוד לא הגיע למצב רעבון שמסכן אותו. אמנם הסיק שאם מדובר בחולה שאוכל בגלל סכנה עכשווית, אינו צריך לאכול לשיעורים (יש לציין שרוב החולים שנאלצים לאכול או לשתות בימינו, כגון חולי סוכרת וכליות, אין זה בגלל חשש רעבון אלא הם כבר נמצאים במצב מסוכן

גם למחמירים לאכול פחות מכשיעור, לא מדקדקים עד הסוף

בפועל, עצם העיקרון שאין לחולה לשנות מדי את סדרי חייו כדי למעט באיסורים – מוסכם על רבים, שהרי גם האוכל פחות מכשיעור יכול היה להימנע מכך אם היה נערך כראוי. וכפי שסיפר בנשמת אברהם (תריב, א): "שאלתי את הגרש"ז אויערבאך זצ"ל: הדין ברור שמה שקובע ביום הכיפורים הוא כמות האוכל ולא איכותו, כך שאם חולה שצריך לאכול ביום הכיפורים זקוק למשל לאלף קלוריות, ויוכל לקבל את זה על ידי עשר פעמים 'פחות מכשיעור', אסור לו לאכול אותה כמות קלוריות באחת עשרה פעמים 'פחות מכשיעור'. ולכן מוטב ליתן לחולה כזה אוכל עשיר בקלוריות, דהיינו בשר שמן, ולא עלי גפנים, כדי לחסוך באיסורי תורה. חולה כזה שצריך לאכול ולשתות ביום הכיפורים, ניתן בקלות ליתן לו כל האלף קלוריות בתוך השתייה שהוא חייב לשתות, וממילא לא יהיה לו כל צורך לאכול. אם כך, יוצא שאין לך חולה, אפילו המסוכן, שחייב לאכול ולשתות ללא הגבלה, שלא ניתן מבחינה רפואית, ובקלות, לספק כל צרכי המזון שלו באמצעות השתיה, וישתה בדיוק אותה כמות נוזלים שבלאו הכי היה שותה. ואם כך הדבר, יוצא שאין לך חולה שיהיה מותר לו לאכול ביום הכיפורים, כי אפשר ליתן לו כל צרכו בשתייה בלבד.

וכתב לי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל: נלע"ד שאם נחייב את החולה לחשוב על מספר הקלוריות כדי למעט באכילה, היינו צריכים גם להתחייב להשתמש בחוקן, אינפוזיה, זונדה, ועוד מיני תחבולות. וגם עבור מי שיש לו אבן בכליה מסתבר שאפשר להכניס איזה דבר מר שבהחלט לא מזיק, ויהיה על ידי זה שלא כדרך אכילתו דפטור. גם הרי תמיד ידוע דבישראל דתורה או ביצה מזין יותר מירקות, ולא נזכר כלל בשום מקום שצריכים לחייבו בכך. והטעם, מפני שכל התחבולות והחשבונות האלה יכולים להביא לידי סכנה למי שלא יוכל לעשותם, וימנע משום כך לגמרי מלאכול ולשתות. ולכן מתירים לאכול ולשתות כדרכו, רק מעט פחות מכשיעור, כדי לא לבלבל את החולה. אך מי שיודע ורוצה דוקא בתחבולות, תבוא עליו ברכה".

סיכום חלק ב

לסיכום, מבואר בגמרא בכריתות שאם מעוברת שהריחה נצרכת לאכול מאכלים טמאים, עליה לאכול פחות מכשיעור, ולמדו מכך כמה ראשונים שכך דינה של מעוברת שהריחה ביום הכיפורים. חידש הרמב"ן שכל חולה שיש בו סכנה שנצרך לאכול ביום הכיפורים, אם יכול – עליו לאכול פחות מכשיעור. וזאת כדי למעט באיסור – במקום

והנוזלים או המזון נחוצים לרפואתם). ראו עוד את ביאורו מו"ר הרב מלמד (פנה"ל ימים נוראים ת, 6), את דעת הרמב"ן ושו"ע: "ויש לומר שהואיל ומצבם של רוב החולים המסוכנים ידוע מלפני יום הכיפורים, ואפשר להתארגן לכך באופן מסודר, לא חששו לסכנה".

לאכול באופן שהעושה כן במזיד עובר באיסור דאורייתא שיש בו כרת, יש לאכול באופן שהעושה כן במזיד עובר באיסור דאורייתא שאין בו כרת (פחות מכשיעור). וכ"כ שו"ע והרבה אחרונים. ראשונים רבים לא סברו את חומרת הרמב"ן, ולדעת מהרי"ל ודעימיה לא נהגו כמותו, משום שזו קולא בפיקוח נפש, וצריך לחשוש לספק נפשות, וכ"כ ב"ח ומגן אברהם למעשה. הט"ז כתב מעין פשרה בין רמב"ן למהרי"ל, ונמשכו אחריו כמה פוסקים כחיי אדם ושועה"ר. בדורות האחרונים, אחרונים נוספים חלקו על הרמב"ן ושו"ע, או פקפקו על פסקם. בנוסף, לכאורה דברי השולחן ערוך בהלכות יום הכיפורים אינם עולים בקנה אחד עם מה שכתב בהלכות שבת, שבשבת עושים לחולה מסוכן כל מה שרגילים לעשות ביום חול. והביאור הפשוט הוא שגם לשו"ע אכילה פחות מכשיעור ביום הכיפורים היא רק דין לכתחילה, כשאפשר ואין שום חשש רחוק בפיקוח נפש. ואין הכי נמי, גם בהלכות שבת, אם אין שום חשש פיקוח נפש – ימעטו באיסור.

חלק ג: הפיכת החומרא לקולא

למרות שהבאנו ראשונים ואחרונים שלא קיבלו את דברי הרמב"ן, בפועל התקבלה ההוראה להחמיר על כל חולה שנצרך לאכול ביום הכיפורים לאכול פחות מכשיעור. בדורות האחרונים, שבהם הרפואה התפתחה מאד, ויחד עמה גם השאלות הרפואיות ומצבי הרפואה התפרטו – ההוראה המחמירה לאכול פחות מכשיעור נהייתה נפוצה ומקובלת בין השואלים והנשאלים. וכן בספרי הלכה למעשה, יש פירוט רב ביחס לדיני אכילה 'פחות מכשיעור' עבור חולה ביום הכיפורים: איך משערים, אילו כלים צריכים להכין, הזמן שצריך לשהות בין אכילה לאכילה ועוד. וכן רשת האינטרנט מלאה בשאלות ותשובות עם פירוט רב לחולים בדרגות שונות כיצד לאכול ביום הכיפורים פחות מכשיעור.²⁰

מתוך כך שמדקדקים מאד שכל חולה יאכל דווקא פחות מכשיעור, התפתחה עמדה שגויה בפי הבריות, ופעמים רבות גם בין אנשי הרפואה המורים לחולים השואלים על צום יום הכיפורים, שכביכול אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך; אולי איסורה מדרבנן, ואולי אפילו פחות מזה. כלומר מתוך שמדקדקים מאד שחולים יאכלו דווקא פחות מכשיעור, התפשטה הנחת יסוד שגויה שאכילה

20. ראו בספר נשמת אברהם (או"ח סי' תריב), עוזר ישראל (סי' תריב), מקראי קודש (הררי, פרק ט), ילקוט יוסף (ימים נוראים סימנים תריז-תריח), ועוד.

מעניינת לשונו של הרב שלמה דוד כהנא (נחמת שלמה יח), שמבטאת את ריבוי השאלות הרפואיות בדורות האחרונים: "לרגל השאלות הרבות מאנשים שונים הפונים אלי בערב יום הכיפורים להקל להם התענית מפני חולים". וקל וחומר בדורנו, שהשאלות רבו מספור. ונדמה שבימינו כל רב פוסק, צעיר ככל שיהיה, מקבל שאלות מחולים לפני יום הכיפורים.

פחות מכשיעור לא ממש אסורה ביום הכיפורים. הרי אם אכילה כזו היתה אסורה מן הדין, לא היה הבדל גדול כל כך עבור חולה מסוכן בין אכילה פחות מכשיעור לבין אכילה כשיעור. עצם זה שעושים ממנה 'עניין' עצום, מלמד שכנראה אין איסור גמור לאכול פחות מכשיעור ביום הכיפורים.

בעקבות עמדה שגויה זו, התחילו לסבור שאם אכן אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך, הרי שכך יש להדריך כל חולה ביום הכיפורים, גם כשאין אצלו סכנה. וגם אדם שיש לו מיחושים והצום קשה עליו, או אפילו כל אדם שנמצא בספק לגבי מצבו – אין צורך להורות לו ללכת לרופא או לשאול רב, אלא אפשר להדריך אותו לאכול פחות מכשיעור, משום שאין בזה איסור גמור.

נמצא אם כן, שהוראה שהתחילה כחומרא, דהיינו שחולה מסוכן יחמיר לאכול פחות מכשיעור, למרות שמעיקר הדין מותר לו לאכול כרגיל את הכמות הנצרכת כדי לצאת מחשש סכנה, עם השנים הפכה לקולא, שכביכול אכילה או שתייה פחות מכשיעור אינה חמורה כל כך, ולכל חולה או מי שבמצב של אי-ודאות אפשר להורות לו 'ליתר ביטחון' לאכול פחות מכשיעור, והתקיים חששו של הש"ך שהזכרנו בתחילת דברינו: "אף על פי שלפי הנראה לא יבוא מזה צד קולא – אסור, שאפשר שיתגלגל ויבוא קולא עד אחר מאה דברים".

שלוש דרכי תיקון למצב היום

נשאלת השאלה: מה עושים במצב שהחומרא הפכה לקולא? הרי אי אפשר לבטל את דברי הרמב"ן וש"ע וכל הסוברים כמותם. כמדומני שאפשר להצביע על שלוש דרכי תיקון.

תיקון ראשון: לחזור וללמד בכל אתר ואתר ובכל שנה ושנה את היסוד החשוב, שגם אכילה או שתייה כלשהי ביום הכיפורים אסורה מהתורה.

תיקון שני וחשוב יותר: להזכיר שדעת הרמב"ן היא חומרא לכתחילה, ופעמים רבות ביחס לחולה שנמצא לפנינו, בגלל שיקולים רפואיים שונים, יש להורות כמו הפוסקים האחרים, לאכול כרגיל.

כיוצא בזה מובא בהלכות חג בחג (ימים נוראים עמ' תטז-ת"ז, הערה 33) בשם הרב אלישיב: "ומהגרי"ש אלישיב שמעתי דלמעשה נותנין לחולה פחות פחות מכשיעור, מכל מקום חזי לאצטרופי סברת הנצי"ב, האור שמח והגר"ח במקום כל חשש קטן אחר, אם סגי ליה לחולה בזה או במקום ספק בשיעור עצמו וכדו". בדומה לזה כתב ציץ אליעזר (ו, יב), שלמרות שלהלכה פוסקים כש"ע, "מ"מ כדאי גם לדעת ולזכור זאת לעת מצוא", את דעות הפוסקים שחולה מסוכן אינו צריך לאכול לשיעורים ביום הכיפורים. ואחרי שהביא את הדעות, כתב: "כאמור, הזכרנו זאת לשם זכירה בעלמא, למקרה שמורה הוראה נמצא במצב מסובך ובלתי נוח, כשלפניו חולה מסוכן אשר

חיינו ומותו יכולים להיות תלויים במידת מה בהכרעתו, שיהא לו אז בכך כח הכרעה של כף המאזנים לפי שיקול דעתו בצירוף מצב החולה, אבל בדרך כלל אין לנטות מדעת השו"ע ונושאי כליו" (עי' גם ביביע אומר ח"ב לא, י, שצירף את דעת המקילים). וגם אם השיקולים הרפואיים נראים כביכול רחוקים, יש להתחשב בהם בגלל פיקוח נפש.

וכן עולה מהמקרים שהביא מו"ר הרב אליעזר מלמד בפניני הלכה (ימים נוראים ח, ה): "כאשר יש חשש שהשתייה והאכילה לשיעורים עלולה לגרום להתרשלות כלשהי בחיזוקו של החולה המסוכן, עליו לשתות ולאכול כרגיל". והביא לכך כמה דוגמאות: "למשל, כאשר היולדת עייפה, מוטב שתשתה כרגיל כדי שתוכל לישון ברציפות ולא תצטרך להישאר ערה על מנת שתספיק לשתות כפי צרכה לשיעורים". ולגבי חולי סוכרת: "וכן חולי סוכרת שלא נמצא למצבם פתרון יציב, צריכים להיזהר בזה מאד. שאם יש חשש שבעקבות האכילה לשיעורים יתרשלו ולא יאכלו כפי צרכם, יאכלו ברציפות". ובהערה 6 הרב ביאר יותר: "מצוי שחולי סוכרת שנצרכים לאכול ביום הכיפורים מתים מחמת הצום. שהואיל והם יכולים לתפקד כרגיל, הם באים לבית הכנסת, ושם קשה להם לאכול לשיעורים, וכך הם נחלשים ובלא משים מגיעים לעלפון ומיתה".

תיקון שלישי ומחודש יותר – לא רק מפני שיקולים רפואיים יש לפעמים לפסוק כמו הדעות האחרות, אלא גם כשיש התנגשות בין אכילה לשיעורים לבין ערך חשוב אחר, פעמים שצריך להורות לאכול ולשתות כרגיל.

כך למשל לגבי תורמי כליה. ההוראה הרפואית אומרת שבשנה הראשונה אין לצום ביום הכיפורים, ורופאים ורבנים מורים לשתות פחות מכשיעור. אולם, שמעתית מכמה אנשים שהדרכה זו פוגעת בתפילה ולא נותנת מנוחה לשוב בתשובה בכוונה ובנחת ביום הגדול. וכיון שדברי הרמב"ן והשו"ע הם חומרא כאשר הדברים מסתדרים בפשטות, מוטב להורות להם לשתות כפי הנצרך, יותר מכשיעור, כדי שיוכלו לקיים את מצוות היום ביראה ובשמחה.

בדומה לזה הביא בצ"א (ח"ט, יז, ט) בשם שו"ת עמק הלכה: "אפילו בדבר שיכול לתקן בהיתר ובאיסור, מכל מקום אם יש איזה יתובי דעתא של החולה כשנעשה באיסור, אין להשיגח לחזר לעשות שיהיה בהיתר, כמו שכתב הרב המגיד דיכול לעשות מדורה אף שיכולים לחממו בבגדים". כלומר כשיש עדיפות של החולה למלא את הצורך בדרך אסורה, כגון להדליק מדורה ולא להתחמם בבגדים, גם כשהצורך אינו רפואי, אפשר להתחשב בצורך הזה, למרות שבאופן זה לא יעשו את המעשה בהיתר, אלא באיסור. וקל וחומר שכך הדין כאשר הצורך רק מחליף בין אכילה פחות מכשיעור, לאכילה כשיעור, ששניהם אסורים.

הוראה דומה ששוקלת אכילה לשיעורים מול ערכים אחרים, כתב מו"ר בפניני

הלכה ימים נוראים (ה,ה), לגבי חולי סוכרת שבגלל שנצרכים לאכול פחות מכשיעור, וקשה לצאת כל כמה דקות מבית הכנסת לשתות פחות מכשיעור, הם עלולים להתפלל תפילת יום הכיפורים בלי מניין, וכתב הרב מלמד: "ועדיף שיתפללו במניין בבית הכנסת ויאכלו כל כמה שעות יותר מ'כשיעור', מאשר יהדרו באכילה לשיעורים ולא יבואו לבית הכנסת". וביאר בהערה 6: "שאין ההידור של אכילה לשיעורים קודם להידור של התפילה בבית הכנסת".

ונראה להוסיף, שגם אם יחליטו להתפלל במניין ולשתות לשיעורים בבית הכנסת, יהיו טרודים בזמן התפילה בגלל השתייה, ולא יהיו מרוכזים כראוי בתפילה ובתשובה, ונדמה שבמקרים כאלו אפשר להורות לשתות את הנצרך ולהתפלל ללא טרדה.

סיכום

במאמר זה הצגנו את התממשות חששו של הש"ך שהחמרה שלא כדין עלולה להביא לקולא מעבר לדין, בהקשר לסוגיית אכילה ושתייה 'לשיעורים' ביום הכיפורים. בחלק הראשון סקרנו את יסוד דין היתר אכילה ושתייה לחולה ביום הכיפורים. התבאר שמוסכם להלכה שאכילה או שתייה כלשהי אסורה מהתורה ביום הכיפורים, ומכיוון שכך – ההיתר לאכול ולשתות הוא רק לחולה מסוכן או שצפוי להיכנס לסכנה בעקבות הצום.

בחלק השני הובא הדין הבסיסי המבואר במשניות שמאכילים חולה מסוכן כדי צורכו, ומשמע ללא הגבלות. ומאידך בדין 'עוברת שהריחה' למדנו בגמרא בכריתות שמאכילים אותה פחות מכשיעור, ובה"ג השליך עיקרון זה גם לדין מעוברת שהריחה ביום הכיפורים. מתוך כך חידש הרמב"ן, שגם חולה מסוכן שהותר לו לאכול או לשתות ביום הכיפורים, נדרש לעשות זאת באכילה של 'פחות מכשיעור'. ביארנו שחידושו של הרמב"ן אינו מוסכם בראשונים, ושגם לרמב"ן עצמו מדובר בחומרא לכתחילה, כשאפשר. כמו כן, הובאו דבריהם של מהר"ש ומהרי"ל שהעידו כי לא נהגו במקומותיהם כחידושו של הרמב"ן, משום חשש פיקוח נפש. השו"ע ואחרונים רבים נקטו כרמב"ן, אולם יש אחרונים חשובים שלא קיבלו את חידושו להלכה. בסיומו של החלק השני ביארנו את דברי השו"ע בהלכות יום הכיפורים באופן שמסכימים לדבריו בהלכות שבת, שם נאמר שעושים לחולה מסוכן כל מה שרגילים לעשות ביום חול. משום שגם לשו"ע אכילה פחות מכשיעור ביום הכיפורים היא רק דין לכתחילה, כשאינן שום חשש רחוק בפיקוח נפש. ואין הכי נמי, גם בהלכות שבת, אם אין שום חשש פיקוח נפש – ימעטו באיסור.

בחלקו השלישי והאחרון של המאמר הוסבר כיצד קרה שחומרא בדין אכילה לחולה שיש בו סכנה, הפכה לקולא בקרב ההמון, ואף בקרב אנשי הרפואה, עד

שרבים מדריכים היום כל חולה, גם כשאינן אצלו סכנה, לאכול 'פחות מכשיעור' ביום הכיפורים, בחושבם שאין בזה איסור גמור. הוצעו שלוש דרכים לתיקון המצב: א' שינון הדין שגם אכילה כלשהי אסורה מהתורה ביום הכיפורים. ב' הבלטת העובדה כי חידושו של הרמב"ן הוא חומרא לכתחילה. ג' הדגשה כי גם כשיש התנגשות בין אכילה 'לשיעורים' לבין ערך חשוב אחר, פעמים שצריך להורות לאכול ולשתות כרגיל.